મૃગજળ

(फेनोपममाप्नोति)

પ્રો. એફ. ડબલ્યુ. બેઇન

ના

BUBBLES OF THE FOAM

નો

અનુવાદ.

—:=(*)=:—

पीत्वा मोहमयीं विलासमदिरामुन्मत्तभूतं जगत्।

અનુવાદક તથા પ્રકાશક

હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી.

૧૯૮૧ મહા | મૂલ્ય રૂ. ૩=૦૦ | ૧૯૨૫ જાન્યુઆરી

પ્રકાશક:

હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી
૩૮૧-૩૮૩ ઝવેરી બજાર
મુંબઇ ૨

3104

આવૃત્તિ ૧લી (સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન.) પ્રત ૧૧૦૦

મુદ્રક:

નટવરલાલ મૂ. પીસાવાળા
ગાંડીવ મુદ્રણાલય
૧૮૦ કેળાંપીઠ
સુરત.

અર્પણ

મૂર્તિ સ્નેહતણી સગુણ ગરવી સંભારી હૈયામંહિ
જ્યોતિ પ્રેરક માત ! તુજ શિશુ આ આશિષ ઇચ્છે ભલી
ઉજાળે મુજ પન્થને યશ શશિ તારો તમિસ્રા રણે
અર્પૂં પુષ્પ સુવાસિ ને નવલું આ અલ્પાર્ઘ્ય જેવું તને.

So Life's sad Sunset prizes
What Life's gay Dawn despises,
And always Winter wise is
  When Summer is no more:
While Love than lightning fleeter
Turns all He touches sweeter,
To leave it incompleter
  Behind him, than before.

AMARA

Years, looking forward, all too slow
  Yet looking back, too fast,
What is your joy, what is your woe
But scented ash that used to glow
A sandlewood of long ago;
  A camphor of the past?

SULOCHANA

અનુક્રમણિકા.

અનુવાદકની

પ્રસ્તાવના

મારા પ્રથમ પ્રયત્નને વાચક વર્ગે સપ્રેન વધાવી લેવાથી પ્રો. એઇનના એક બીજા પુસ્તકને તેના કરકમળમાં સાદર કરવા પ્રેરાયો છું; આશા છે કે તેનો પણ તેવોજ સત્કાર થશે.

મારા પહેલા પ્રયાસમાં પ્રો. એઇનના ભાવો આબાદ ઉતારવા કેટલેક ઠેકાણે હું અશક્ત નીવડયો છું. તોયે તેનું માધુર્ય જાળવી રાખવા મેં બનતો યત્ન કર્યો હતો. આ પુસ્તકમાં મૂળના ભાવોને વાચક વર્ગ સમક્ષ યથાસ્થિત મુકવા પુરતો પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં કશે ક્ષતિ જેવું લાગે તો તેમાં દોષ મારોજ છે. બાકી મૂળ વસ્તુ તો એટલી બધી સુંદર, સુરમ્ય અને કલ્પનાપૂર્ણ છે, અને વળી ભાષા અને ભાવો એટલા મનોહર છે કે તેમાં દોષારોપણ કરવાનો પ્રયત્ન તો સર્વાંગ સુંદર રમણીના અંગમાં ખોડ શોધી કાઢવા જેવો છે. પ્રિય વાચક! મૂળ વસ્તુમાં શબ્દે શબ્દે અર્થગાંભીર્ય, વાક્યે વાક્યે પદલાલિત્ય અને પાને પાને કલ્પનાસૌંદર્ય ભરેલાં છે. પ્રો. એઇન હિંદી નથી એટલે આ પુસ્તકમાં સંન્યાસીને ભૂલથી દાઢીવાળો ચિતર્યો છે પણ આવા દોષ સુકાઅલે નજીવા હોવાથી ક્ષંતવ્ય છે.

આવા મનોહર પુષ્પની પ્રત્યુત્પત્તિ કરતાં કશે રંગની ઉણપ જણાય તો તે સ્વાભાવિક છે એમ પ્રોફેસર સાહેબે પોતાની કથાનકમાં સ્પષ્ટ

કર્યું છે. "જે જલાશયમાં ઉત્પન્ન થયું છે તેમાં પડતા પ્રતિબિંબ સિવાય નીલોત્પલની સુંદરતાનું કોણ અનુકરણ કે પ્રત્યુત્પત્તિ કરી શકે? રખડતો પવન કદાચ તેની સુરભિને દૂર સુદૂર પ્રસરાવી શકે, પરંતુ જલાશય કે દર્પણનું કામ તો નજ કરી શકે." મારો આ પ્રયત્ન તો રખડતા પવન જેવો છે. મૂળનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ ઉતારવાનું સાહસ હું કરૂં અને તેમાં નિષ્ફળ નીવડું તોયે તેની સુરભિથી વાચકને વંચિત તો નહિજ રાખું. મલય પર્વતની પ્રત્યુત્પત્તિ તો અશક્યજ છે પરંતુ રખડતો પવન તેની સુવાસ ચોરી તેનાં માધુર્ય અને અલૌકિકતાનો સહજ ખ્યાલ આપી શકે ખરો.

પ્રો. બેઠનના પાંચ નવલો વાચકવૃંદ સમક્ષ અત્યારે પડેલાં છે. અને આ પુસ્તક છઠ્ઠું છે. હમણાં હમણાં તુચ્છ અને બીભત્સ તથા મનોત્તજક અને અસંસ્કારી સાહિત્યની ભરતી ચઢવા માંડી છે. વાચક વર્ગનો મોટો ભાગ શિષ્ટ અને સસ્તા સાહિત્યની ઉણપને લઇને આવા સાહિત્યને પોષી રહ્યો છે, એ બતાવી આપે છે કે જનતાનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો નથી થયો પરંતુ સારી વસ્તુના અભાવે ગમે તેનાથી સંતોષ લઇ રહી છે.

આ કથાનકના મૂળમાં ઉંડુ ઉંડુ તત્ત્વજ્ઞાન છૂપાયલું છે. આખી કથા મોહરાજાની માયાજાળ તથા કર્મના ફળની અનિવાર્ય પ્રકૃતિ પર રચાયલી છે. મૂળ લેખકે પોતાની ભૂમિકામાં એ વિષેનું યથેષ્ટ નિરૂપણ કરેલું છે.

જગત્માં પ્રાણી માત્ર મોહાંધ બની અધ્રુવ વસ્તુ પાછળ પોતાનું અમૂલ્ય જીવન વેડફી દે છે તે પરથી મૂળ લેખકે પોતાના પુસ્તકનું નામ Bubbles of the Foam. (फेनोपममात्रप्रीति) ફીણના

પરપોટા (અથવા તો પ્રીતિ કેવળ ફીણના જેવી છે) એ રાખ્યું છે. મેં એને અનુકૂલ "મૃગજળ" નામ રાખ્યું છે. લેખકે પણ એજ ભાવ પોતાના પુસ્તકમાં રજુ કર્યો છે, તે તેની ભૂમિકા વાંચી જવાથી જોઈ શકાશે. વળી કથા શરૂ થતાંજ મહાદેવી પાર્વતી "મૃગજળ" જોઇ બોલી ઉઠે છે; "જુઓ, પેલું મૃગજળ." તેની સુંદરતાથી આકર્ષાઇ શિવપાર્વતી નીચે ઉતરે છે અને આખા પુસ્તકના સાર રૂપ થોડો વાર્તાલાપ ત્યાં થાય છે. "દેવી બોલ્યાઃ ખરેખર સમજુને પણ ભૂલાવે એવું આ છે, તો બિચારા મૃગો ભૂલ ખાઇને છેતરાયજ. કોણ માને કે પેલું દેખાતું પાણી કેવળ માયાજ છે? અને દેવો જેવાની આંખો પણ આ દૃશ્યથી ભ્રમિત થાય છે તો બિચારાં તરસ્યાં અને નિર્દોષ મૃગલાંઓની આંખો તો વળી કેટલી બધી છેતરાતી હશે!" ત્યારે ચંદ્રશેખર હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના સમગ્ર સાર રુપ થોડાં વચનોથી આખી વસ્તુનું સ્વરૂપ રજુ કરે છે. "ઓ હિમસુતા, આ સુંદર માયાજાળ વિષેના તારા વિચારો વાસ્તવિક છે. અને છતાંયે આ માયા કેવળ જગતની ચક્ષુઓનેજ છેતરતી હોત તો કંઇ વાંધો ન હોતો; પરંતુ આ જે જણાય છે તેનાથી તો તેની વિવેકશક્તિયે ભ્રમિત થઈ ગઇ છે. કારણ કે આ રેતીનું ભ્રાંતિજનક ચિત્ર તો આ જગતની સંમોહિત કરતી માયાજાળ આગળ તુચ્છ અને અલ્પતર છે. એની અંદર પામર પ્રાણીઓ ભડભડ બળતી મસાલના મોહ પમાડતા પ્રકાશમાં જેમ બિચારૂં પતંગિયું ભસ્મીભૂત થાય છે તેમ પોતાના આત્માને બાળી, નિરાશ, નિરાધાર અને વિકલ બનાવી જન્મમરણની અંધારી ખાઇમાં દુર્લભબોધી બની ફસાઇ પડે છે. અનંત જન્મમરણ પછી પુનઃ એ બળેલા આત્મામાં સુલભબોધિત્વના અંકુર ફૂટવા માંડે છે અને તેમાંયે પુનરુત્થાન થયા

પછીયે દોષરહિતપણે ફરી જન્મમરણના ચક્રમાં ફસાયા વિના ઉંચે ને ઉંચે ચઢવાવાળા બહુ થોડાજ હોય છે." આ વસ્તુના—આ ગૂઢતત્ત્વના સમર્થનમાં આખી કથા છે.

આ વાર્તાની નાયિકા અરણ્યાની અતિરુપ નામના રાજકુમારના અપ્રતિમ સૌંદર્યથી આકર્ષાઇ મોહાંધ બને છે. બીજી બાજુ બભ્રૂ નામનો તેનો વનસાથી તેને અપાર પ્રેમથી ચાહે છે. અતિરૂપ તો કેવળ સૌંદર્ય ભોગી ભ્રમર જેવો છે ત્યારે બભ્રૂ—કદરૂપો અને કઠીયારો—હૃદયના ખરા સ્નેહથી તેની પાછળ ઘેલો બન્યો છે. પણ મોહાંધ બનેલ પ્રાણીમાં વિવેકશક્તિ તો નાશજ પામી હોય છે એટલે અરણ્યાની બભ્રૂને મીઠાં મીઠાં વચનોથી ભોળવી અતિરુપ સાથે ચાલી જાય છે. થોડા વખતમાંજ અતિરૂપના ચરિત્રો તેને માલૂમ પડે છે. ભગ્નહૃદયી થતાં તેને પાછી જંગલમાં મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં બભ્રૂ તેને પોતાંની સ્ત્રી થવા ખૂબ સમજાવે છે પરંતુ પોતાના નાશ સિવાય બીજા કશાથી સુખ નથી મળનાર એમ દલીલોથી સમજાવી પોતાને મારી નાખવા પ્રેરે છે. આખરે બભ્રૂ તેને મારી નાખે છે અને તેના વેરનો બદલો અતિરુપ તથા તેના સાથી ચમનો નાશ કરી લે છે. પરંતુ તે બદલ તેને ઉંટનો અવતાર ધારણ કરવો પડે છે. તેના હાડકાં જ્યાં શિવ પાર્વતી બેઠાં છે. ત્યાં પડેલાં છે અને એ પરથીજ આ વાર્તા શરૂ થાય છે, અને તેનો ઉપર મુજબનો અંત આવે છે.

આપણામાં તો ક્યારનું પોકારી પોકારી કહેવામાં આવ્યું છે કે:

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः।
ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः॥

મોહના સામ્રાજ્ય નીચે ચગદાયેલું જગત્ કેવળ માયાજાળ છે

પરપોટા (અથવા તો પ્રીતિ કેવળ ફીણના જેવી છે) એ રાખ્યું છે. મેં એને અનુકૂલ "મૃગજળ" નામ રાખ્યું છે. લેખકે પણ એજ ભાવ પોતાના પુસ્તકમાં રજુ કર્યો છે, તે તેની ભૂમિકા વાંચી જવાથી જોઈ શકાશે. વળી કથા શરૂ થતાંજ મહાદેવી પાર્વતી "મૃગજળ" જોઇ બોલી ઉઠે છે; "જુઓ, પેલું મૃગજળ." તેની સુંદરતાથી આકર્ષાઇ શિવપાર્વતી નીચે ઉતરે છે અને આખા પુસ્તકના સાર રૂપ થોડો વાર્તાલાપ ત્યાં થાય છે. "દેવી બોલ્યાઃ ખરેખર સમજુને પણ ભૂલાવે એવું આ છે, તો બિચારા મૃગો ભૂલ ખાઇને છેતરાયજ. કોણ માને કે પેલું દેખાતું પાણી કેવળ માયાજ છે? અને દેવો જેવાની આંખો પણ આ દૃશ્યથી ભ્રમિત થાય છે તો બિચારાં તરસ્યાં અને નિર્દોષ મૃગલાંઓની આંખો તો વળી કેટલી બધી છેતરાતી હશે!" ત્યારે ચંદ્રશેખર હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના સમગ્ર સાર રુપ થોડાં વચનોથી આખી વસ્તુનું સ્વરૂપ રજુ કરે છે. "ઓ હિમસુતા, આ સુંદર માયાજાળ વિષેના તારા વિચારો વાસ્તવિક છે. અને છતાંયે આ માયા કેવળ જગતની ચક્ષુઓનેજ છેતરતી હોત તો કંઇ વાંધો ન હોતો; પરંતુ આ જે જણાય છે તેનાથી તો તેની વિવેકશક્તિયે ભ્રમિત થઈ ગઇ છે. કારણ કે આ રેતીનું ભ્રાંતિજનક ચિત્ર તો આ જગતની સંમોહિત કરતી માયાજાળ આગળ તુચ્છ અને અલ્પતર છે. એની અંદર પામર પ્રાણીઓ ભડભડ બળતી મસાલના મોહ પમાડતા પ્રકાશમાં જેમ બિચારૂં પતંગિયું ભસ્મીભૂત થાય છે તેમ પોતાના આત્માને બાળી, નિરાશ, નિરાધાર અને વિકલ બનાવી જન્મમરણની અંધારી ખાઇમાં દુર્લભબોધી બની ફસાઇ પડે છે. અનંત જન્મમરણ પછી પુનઃ એ બળેલા આત્મામાં સુલભબોધિત્વના અંકુર ફૂટવા માંડે છે અને તેમાંયે પુનરુત્થાન થયા

પછીયે દોષરહિતપણે ફરી જન્મમરણના ચક્રમાં ફસાયા વિના ઉંચે ને ઉંચે ચઢવાવાળા બહુ થોડાજ હોય છે." આ વસ્તુના—આ ગૂઢતત્ત્વના સમર્થનમાં આખી કથા છે.

આ વાર્તાની નાયિકા અરણ્યાની અતિરુપ નામના રાજકુમારના અપ્રતિમ સૌંદર્યથી આકર્ષાઇ મોહાંધ બને છે. બીજી બાજુ બભ્રૂ નામનો તેનો વનસાથી તેને અપાર પ્રેમથી ચાહે છે. અતિરૂપ તો કેવળ સૌંદર્ય ભોગી ભ્રમર જેવો છે ત્યારે બભ્રૂ—કદરૂપો અને કઢીયારો—હૃદયના ખરા સ્નેહથી તેની પાછળ ઘેલો બન્યો છે. પણ મોહાંધ બનેલ પ્રાણીમાં વિવેકશક્તિ તો નાશજ પામી હોય છે એટલે અરણ્યાની બભ્રૂને મીઠાં મીઠાં વચનોથી ભોળવી અતિરુપ સાથે ચાલી જાય છે. થોડા વખતમાંજ અતિરૂપના ચરિત્રો તેને માલૂમ પડે છે. ભગ્નહૃદયી થતાં તેને પાછી જંગલમાં મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં બભ્રૂ તેને પોતાંની સ્ત્રી થવા ખૂબ સમજાવે છે પરંતુ પોતાના નાશ સિવાય બીજા કશાથી સુખ નથી મળનાર એમ દલીલોથી સમજાવી પોતાને મારી નાખવા પ્રેરે છે. આખરે બભ્રૂ તેને મારી નાખે છે અને તેના વેરનો બદલો અતિરુપ તથા તેના સાથી ચમનો નાશ કરી લે છે. પરંતુ તે બદલ તેને ઉંટનો અવતાર ધારણ કરવો પડે છે. તેના હાડકાં જ્યાં શિવ પાર્વતી બેઠાં છે. ત્યાં પડેલાં છે અને એ પરથીજ આ વાર્તા શરૂ થાય છે, અને તેનો ઉપર મુજબનો અંત આવે છે.

આપણામાં તો ક્યારનું પોકારી પોકારી કહેવામાં આવ્યું છે

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः।
ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः॥

મોહના સામ્રાજ્ય નીચે ચગદાયેલું જગત્ કેવળ માયાજાળ

અને તેમાં રસબસ થઇ રહેલાં પ્રાણીઓની હાલત રણમાં ઝાંઝવાના જળને જોઇ દોડતા મૃગલાઓ જેવી છે. હિંદનું તત્વજ્ઞાન, ષડ્દર્શનો અને ધર્મો આજે યુગો થયાં એની એ વાત માનવસમાજ આગળ અવિહત ધારે રજુ કરી રહ્યાં છે.

આવું જ્ઞાન શુષ્ક રીતે માનવહૃદયને ભાગ્યેજ અસરકર્તા નીવડે છે એતો અત્યાર અગાઉનું સિદ્ધ થઇ ચૂકયું છે. તેની સચોટ અસર આવી નવલો દ્વારા બરોબર થઈ શકે છે. પોતાના જીવનનું તાદૃશ્ય ચિત્ર નજર આગળ તરવરતું જણાતા જનસમાજ પર તેની આપોઆપ અસર થાય છે. અને તેથીજ નવલકથાઓની અગત્ય ઘણી છે. અસ્તુ.

આ પુસ્તકને ગે પહેલેથી છેલ્લે સુધી તૈયાર કરવામાં પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર જર્નાદન પાઠકજીએ પોતાના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપી સહાય આપી છે તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનું છું અને આશા રાખું છું કે આ નવલકથાને ગે વાચકવૃંદ ઉત્સાહભેર વધાવી મારા ભાવી પ્રયત્નમાં ઉત્સાહ અને ચેતન રેડશે. આ પુસ્તકને કળાની દૃષ્ટિએ જેટલું ઉત્તમ બનાવી શકાય તેટલું બનાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે છતાં કશે ક્ષતિ જણાય તો તે બદલ સુજ્ઞ વાચક પાસે ક્ષમા માંગુ છું.

વળી જે જે સાક્ષરોએ, પત્રોએ અને સંભાવિત ગૃહસ્થોએ મારા ગત પ્રયત્નની યથાયોગ્ય કદર કરી છે તેમનો આભાર માનવાની પણ આ તક લઉં છું.

હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી.

ઉપોદ્ઘાત

પ્રાચીન હિંદુ સાહિત્યમાં ચાર ચીજો તો હંમેશા જણાશે, અંદર, ચારે બાજુ કે દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં હંમેશા તે રહેવા-નીજ: અને તે ગાઢ વન, રેતાળ અરણ્ય, નદી અને ટેકરીઓ.

ખરેખર વીતી ગયલા ભૂતકાળને સમજવો એ સહેલી વાત નથી. અને પ્રેમશૌર્યના યુગની માફક અરણ્યયુગ પણ વહી ગયો છે. પરંતુ ભારતવર્ષની બાબતમાં મુખ્ય નડતરતો એ છે કે આપણને ઉત્તર દિશાને નકશાની ઉપલી બાજુએ રાખવાની ખરાબ ટેવ પડી ગઇ હોવાથી આપણે તેને સમજી શકતા નથી. ઉત્તર દિશાને આટલું બધું દેવત્વારોપણ કરવાની શી જરૂર ? તમારે પ્રાચીન હિંદુઓને બરાબર સમજવા હોય તો ભારતવર્ષનો નકશો લગભગ ઉંધોજ ફેરવવો પડશે એટલે પેશાવર છેક તળીએ અને આન્ડામાન ટાપુઓ બરાબર મથાળે આવશે. ત્યાર પછીજ આખો ઈતિહાસ તમારી આંખ આગળ ચોકખો જણાશે અને એકજ દૃષ્ટિપાતે પ્રાચીન સ્થિતિ તમારા ધ્યાનમાં ઉતરી જશે. ખૈબરમાંથી દાખલ થતી અસલી ભટ-કતી ટોળીની માફક તમે એકાએક નદી નાળાં અને ઝરણાંનાં પ્રદેશમાં આવી ચઢયા છો એમ તમને લાગશે. કેવળ તમારે ગયા વગર છુટકો નહિ એટલે તમે સીધા ઘસડતા ઘસડતા પૂર્વમાં ગંગા નદીના મૂળ પાસે તમારી ઉત્તરે દેવોનું વસતિ

સ્થાન હિમાલય તેની પ્રચંડ દિવાલ સમી ટેકરીઓની હાર પાસે આવી પહોંચશો. અને તમારી દક્ષિણે (જમણી બાજુ) પ્રચંડ ટેકરીઓ નહિ પરંતુ તેનાથી પ્રચંડતા અને દુર્દમનીયતામાં ઓછા ન ઉતરે એવાં બે સ્થળો તમારો રસ્તો રોકશે. પહેલું યમસદન સમું મરૂસ્થલીનું રેતીનું રણ અને તેથી જરા આગળ વધતાં પ્રચંડ દક્ષિણારણ્ય. વિસ્તૃત, ગૂઢ અને દુર્ભેદ્ય જંગલ. તેના અદૃષ્ટ અને ચમત્કારની મોહિની, તેના દૈત્યો અને ભૂતપિશાચો, ચંદન વૃક્ષો અને છૂટા છવાયા કમળ કુંડો, તેમા રહેલા કદરૂપા અને નાનકડા વાનર જેવા માનવીના સમૂહો વગેરેનો મૂળ વિચાર અને પ્રથમ અહેવાલ રામાયણમાં સચવાયેલાં છે. અને દૂર, દૂર સૌને છેડે, પેલી પૌરાણિક લંકા, રત્ન, મૌક્તિકો અને દશમુખ રાક્ષસ નરપતિ રાવણના તેજો-મંડળમાં વિલીન થઇ જતી જણાય છે. એટલી દૂર કે પુરાણો-ક્ત કરતાં કંઇક વધારે અને સ્વપ્નથી કંઈક સારી. ખરેખર! પ્રાચીન હિંદુઓની દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ તપાસવાની જેને ઇચ્છા હોય તેણે આપણે કર્યું અને હજુ કરીએ છીએ તેમ શરૂઆત સીલોન તેની આજુબાજુનો કોરોમંડળનો કિનારો અને મલબારથી ન કરવી જોઇએ. બીજે છેડેથી જવું તે બીલકુલ ખોટું છે. એતો જાણે 'ડેરીયનના શિખરથી' અંગ્રેજી ઇતિ-હાસ શરૂ કરીએ તેવું થાય.

પરંતુ આ પાનાઓમાં આપણને રેતીના રણ સાથેજ ખાસ નિસ્બત છે. રણ એટલે વર્ણહીન અને ખાલી રેતાળ પ્રદેશજ એવો ઘર કરી બેઠેલો વિચાર અજબ રીતે મૂળ વસ્તુથી

ભિન્ન છે. એ તો ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન થનાર, પળે પળે ફેરવાતા રંગોનો સમુદ્ર, ઘડીકમાં શ્યામ, સોનેરી, લાલ, અને ઘડીકમાં ઝગઝગતો સફેદ અને ભૂરા મેઘ ધનુષ્યના પટાનો બનેલો અને દરેક જાતની છાયા, પ્રકાશ, અદ્‌ભુત ધુમસ, પારદર્શકતા અને પ્રભા યુક્ત છે. તમે જે જમીન ઉપર ખરી રીતે ચાલો તે વેરાન હોય છે એ ખરૂં, પરંતુ 'કૂરતા' રૂપી જાદુઇ ચિતારાએ વાદળાં, તડકો, હવા અને આકાશમાંથી વણેલા અદ્ભુત વસ્ત્રોથી તે આચ્છાદિત થયેલું હોય છે. અને તેથી જ્યારે પ્રાચીન હિંદુ લોકો, આવા અપ્રવેશ્ય અને મહમ્મુદને પાછળથી જણાયલાં અનુલ્લંઘનીય રણના ગાઢાં સહવાસમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને માલૂમ પડયું કે નીરસ ભય સિવાય પણ આ રેતાળ રણ 'મૃગજળ' રૂપે પિશાચની માફક અજાણ્યા મુસાફરના નાશની જાળ બિછાવી રહ્યું છે. દૃષ્ટિભ્રમના અજ્ઞાનને લીધે તેઓ આ અદ્દભુત માયા, કાલ્પનિક વૃક્ષો અને પાણી પાસે જતા અદૃશ્ય બનતાં આબાદ નગરોના દેખાવો આશ્ચર્ય અને ભયભ્રાંત બની એકીટસે નિહાળી રહેતાં. આથી તેમની કલ્પનાશક્તિ પર અસર થઇ અને તેને મૂળ વસ્તુના કવિત્વમય 'મૃગજળ' અથવા 'મૃગતૃષ્ણા' એવું નામ આપ્યું. એટલું જ બસ નહોતું. પોતાની દૃષ્ટિવિદ્યાનું આ દૃશ્યને ચિહ્ન બનાવ્યું, દરેક તાત્ત્વિક વિચારને અનુકૂલ અર્થ તેમાં સમાયેલો હતો. સત્યને વિષયેન્દ્રિયોની અસાર વસ્તુઓ સાથે ભેળવી મારનાર અને સંસારના રણમાં ભમતાં નૈતિક અધઃપતન તરફ લલચાવનાર, દરેક આત્માને ઘેરી રહેલી માયાનો બીજો વધારે સારો

ચિતાર બીજા શાથી આપી શકાય ? અને તેથીજ આપણે કવિઓને મૃગતૃષ્ણાને દગાબાજ અને ઇહલોકની ક્ષણિક છાયાનાં ભ્રાંતિજનક આકર્ષણના ચિહ્ન તરીકે અને જગતના સુંદર પણ પોલા પરપોટા તરીકે વારંવાર યાદ કરાવતા જોઇએ છીએ. નિરાશા એ જીવનની અગત્યની બાબત છે. આશા અને ધારણાઓ અસત્ય વસ્તુ પાછળ નિષ્ફળ રીતે મથાવતી વિષયેચ્છાથી ઉદ્‌ભૂત અવિવેક રૂપી અંધતા પર રચાયેલી હોય છે ત્યારેજ નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે.

ખાસ કરીને, મોટે ભાગે પ્રેમમાંજ આવું બને છે. તેની ઉત્પત્તિ સ્વપ્નમાં, પરાકાષ્ટા હર્ષોન્માદમાં અને અંતાવસ્થા મોહનાશમાં: પ્રેમ એ જીંદગીનો સાર અને સંગ્રહ તથા મધ્ય-બિંદુ અને તત્ત્વ છે. તેના વગરનું જીવન એટલે કંઇજ નહિ: બીલકુલ અર્થ રહિત અને સ્થાન રહિત. કેવળ ખરાબ કરુણા-રસ પ્રધાન નાટક જેવી ઉપકથાઓની શ્રેણી. કારણ કે, સર-વાળે, પ્રેમ એટલે શું ? તેની વ્યાખ્યા કોણે કરી છે ? પ્લેટોની વાર્તામાં પ્રેમ "એટલે સંતોષ અને કંગાલીયત કે ગરીબી અને સંપૂર્ણતાનું બાળક. અને એ કલ્પના સુંદર છે ને ચતુરાઇથી પૂર્ણ છે: પણ ગણિત શાસ્ત્રની માફક એ મગજમાંથી નીકળી છે, હૃદયમાંથી નહિ. એમાં કંઇક ખુટે છે. કારણ કે પ્લેટો સાધારણ રીતે કોમળ અને માર્મિક હોય છે છતાં સહૃદય તો નથીજ. અને તેનું કારણ એ કે તે પોતે સ્ત્રી રહિત હતો. પરિણામે પોતેજ અર્ધ મનુષ્ય–અપરિણીત–હોવાથી સ્ત્રી જાતિને સમજ્યો નથી. પરંતુ સઘળા ખરેખરા પ્રચંડ કલ્પના બળ-

વાળા મહાપુરુષોમાં દ્વિજાતિત્વ રહેલું હોય છે. તેઓની રચનામાં સ્ત્રૈણ તત્ત્વો મોટા પ્રમાણમાં હોય છે અને તેથી. તેઓની કલ્પનાશક્તિ પર એવી અજબ પીંછી પૂરે છે કે જે બીજાઓને અસાધ્ય છે. અને એવીજ રીતે, પૂરેપૂરી કવિત્વશક્તિથી છતાં અત્યંત ગંભીર ભાવથી આપણો મિલ્ટન પ્રેમને એકાકિતાનું બાળક માને છે. તેને અનુકૂલ વસ્તુ ન મળવાથી અને ગુમાવતાં પાછળ કેવળ નિરાશા અને ઉદાસીનતા રહે છે ત્યારે પ્રેમની ઉત્પત્તિ અતિ વિષણ્ણતામાં સિદ્ધ કરી છે. પણ આ અસહ્ય એકાકિતાને લીધેજ તે સાધારણ બાબતોનું પણ આદર્શીકરણ કરે છે અને પોતાની ઉત્કંઠિત વૃત્તિથીજ અકલ્પ્ય સુખના આભાસો ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ તે અકલ્પ્ય સુખો–તેનું સ્વર્ગ—અલ્પ કાળમાંજ અદૃશ્ય થઇ જઇ તેને સાથી હીન બનાવી રણમાં પોતાનીજ એકાકિતામાં રખડતો મુકી દે છે. ખરો પ્રેમી આવી સ્થિતિ ભાગ્યેજ સહન કરી શકે, કાલ્પનિક દુરાગ્રહ પકડી રાખી પ્રેમમાં પ્રભુત્વ સ્થાપવાવાળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ છાછરા જ્ઞાનવાળા છે. બિચારો પ્રભુ ! તેનું જીવન માનવીથીએ અકલ્પ્ય એવી નરક બની જાય. અખંડ અને શાશ્વત્ એકાકિતામાંથી છૂટવાની તેને તો આશાજ નહિ. કારણ કે બરોબર આવાજ નરકમાંથી છૂટવા કેટલાંયે અટવાઇ ગયેલા પ્રેમીઓએ કબરનો આશરો લીધો છે. મરી ન શકતા હોય તેમને સારૂ આ માર્ગ નથી. મૃત્યુ હંમેશા ભયંકર હોતું નથી; કેટલીક વાર તે માયાળુ નીવડે છે.

ત્યારે પ્રસ્તુત પુસ્તક Bubbles of the Foam નો

વિષય આવો છે. એ એક નાનકડી પ્રેમ વાર્તા છે. અને તેની મોટી બહેનોની માફક તેના નામમાં (फेनोपममात्राप्रीति) છેલ્લા શબ્દને લઈ બે ગૂઢાર્થ રહેલાં છે. અને તે પ્રેમ અને ચંદ્રને લાગું પડે છે. "સ્વર્ગીય પરપોટો" અથવા તો 'પ્રેમ પરપોટા' કે 'કેવળ પરપોટોજ' અથવા 'જગતનો પરપોટા' એમ પણ એને કહી શકીયે. કેવળ તેમાં પ્રેમ કે ચંદ્રનો વિચાર આવશે. કારણકે પ્રેમ—દેવીની માફક ચંદ્ર પણ પ્રથમ સમુદ્રમાંથી ઉગ્યો અને તેની છાયા બન્નેના દેખાવમાં અને મૂળમાં રહેલી છે. કારણ કે ચંદ્રની બરાબરી કરી શકે એવું ફીણના પ્રચંડ પરપોટા સિવાય બીજું શું છે? અને પ્રેમની માયાની બરાબરી ફીણના પરપોટા સિવાય બીજું કોણ આબાદ રીતે કરી શકે? જ્યાં સુધી તે રમી રહ્યા છે ત્યાં સુધી કેટલો સુંદર અને રંગ બેરંગી લાગે છે. પણ ફૂટતાંજ ખાલીખમ અને કંઇ પણ ચિહ્ન મુકયા વગર તે કેવળ સ્વાપ્નિક બની પાછળ લવણાસ્વાદનો કડવો અનુભવ મુકી જાય છે. અને જેવી રીતે પ્રેમ એ કેવળ પરપોટોજ છે તેવી રીતે તેના બનેલા ભોગ પણ તે પરપોટાના પરપોટા છે. કારણ કે આ પણ મિથ્યાભાસ છે, મૃગ જળ છે.

મૃગજળ! મૃગજ! પ્રાચીન હિંદના કરુણોત્પાદક સંગીતની આ ચાંવી છે. ખરજનો સૂર છે. તેનો ગંભીર નાદ તેની પછી ફેરફાર થયેલી ગૌણ ચાવીઓમાં પણ સાથેજ રહે છે. જગત્ મિથ્યા છે. માંયા છે, જાળ છે; વિષયેન્દ્રિયો છળ છે; સુખ એ સ્વપ્ન છે; કંઈજ સાચું નથી, નીતિ સિવાય બીજું સત્તત્વ નથી, તેનીજ સત્તા

છે. 'तत्सत्' કેવળ જ્ઞાન, સત્ય વિચારણાને જગાવનાર પ્રખર દીપક સમાન જ્ઞાનથીજ મેળવી શકાય છે. માયાથી આચ્છાદિત અને ક્ષણિક જાદુની જાળમાં કે પાંજરાંમાં આપણે દોરીથી નાચતી ઢીંગલીની માફક પૂર્વ જન્મના વિસ્મરિત કર્મોથી પ્રેરાઇ અતસ્તતઃ દોડી રહ્યા છીએ. આજુબાજુ જણાતી છાયા જેવી વસ્તુ પૂર્ણ સંતોષ કે સત્ય છે એ વિચારી અંધારામાં વિષયોને માર્ગ દર્શક ભોમીયા તરીકે ગણનાર દરેક આત્માને સારૂ છેલ્લે નસીબમાં નિરાશાજ સરજાયલી છે. અસ્થિરમાં સ્થિરતા, અસંતોષમાં આરામ અને જગતમાં રહીને શાંતિ મેળવવા મથતાના નસીબમાં બીજું શું હોઇ શકે? જેને શાંતિ મેળવવીજ છે તેણે જગત તરફ પીઠ ફેરવવીજ પડશે. તેનો પંથ ન્યારો છે. પંથ ત્રણ છેઃ દુનીયાનો પંથ, સ્રીનો પંથ અને મુક્તિનો પંથ.

યુરોપમાં આ છેલ્લા મુક્તિના પંથની કોઈ પણ દરકાર કરે છે ખરૂં? નાઃ પ્રાચીન ઍથેનીયનની માફક એક સૈકા પૂર્વે એકાએક સ્વાતંત્ર્ય દેવીના દર્શન યુરોપીયિનને સ્વપ્નમા થયાં છે અને તેમાંજ તે રતુ થઈ રહ્યા છે. અને તે છતાં કોણું જાણે છે? કારણ કે યુરોપ પણ નીસીપાસ થયું છે. આ સ્વતંત્રતામાંયે કંઈ ખુટતું હોય કે •વાંધો•હોય એમ જણાય છે. તેમનું કાલ્પનિક રામરાજ્ય કેવળ અંધારી ગલીઓ અને અણધાર્યાં પરિણામો તરફ ઘસડાતું જાય છેઃ તેમના સંતપુરૂષો દેખાય છે તેનાથી ઉણા માલૂમ પડ્યા છે. તેમનું વિજ્ઞાન વહેમી બનતું જાય છે. તેમનું સાહિત્ય ગટરમાં રગ-

દોળાતું જાય છે, અનીતિ તરફ ઢળતું જાય છે. અને તેમની સ્ત્રીઓ નાજુકતાના ઉચ્ચસ્થાનપરથી ઉતરી લોકસમૂહના કુસંગમાં વીરાંગનાનો ભાગ ભજવી રહી છે. અને બીજી કેટલીએ અહિં નહિ લખી શકાય એવી ચીજો શંકા ઉપજાવી રહી છે કે આ સ્વતંત્રતા દેવી યુરોપને જ્યાં જવું છે ત્યાં લઇ જાય છે ખરી ? કદાચ યુરોપ પણ બીજા કશામાંથી નહિ તો જડતામાંથી યે મુક્તિના પંથ તરફ જવાનો વિચાર કરવાની શરૂઆત કરે અને એક કે બે દૃષ્ટિપાત પૂર્વમાં કરે ભલે પછી પૌરસ્ત્ય જાતિઓની ભસ્મમાં ખંત ભરી શોધ કરીને કરે પણ તેમ કરવાથી કદાચ પોતાનો બુઝાતો દીપક ફરી પ્રકટાવવાંને માટે એકાદ ચીનગારીયે અહિં કે ત્યાંથી ન મળે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. કારણ કે કંઈક અવિનાશી, નિત્ય અને અખંડ શાંતિમય તત્ત્વ જે ભારતવર્ષમાં પ્રસરી રહ્યું છે તેની પાશ્ચમની ધમાધમમાં તો ગેરહાજરીજ નજરે પડે છે. તે ક્યાંથી આવ્યું ? એ ં શું સમાયું છે ? સરવાળે શું તેમાં સંપૂર્ણ સૂર્યોદયમાં લુપ્ત થનાર જંગલી વહેમ સિવાય કશુંજ નથી ?

તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ ઘણા વર્ષો પૂર્વે બનારસમાં એક સવારે પડેલી ઝાંખી છાપ મારા મગજમાં અત્યારે તરવરી આવે છે. સોયના નાકાથી યે નાની અને અદ્ભુત ગલીઓમાંથી હું પસાર થઇ રહ્યા હતો. લગભગ નાગા, વળેલાં અને ઉભા ભીંના વાળ સાથે, ઉઘાડે ડીલે, પગલે પગલે પવિત્ર ગાય અને બળદના ગોદા ખાતા, મરજીમાં આવે

મહાલતાં, ઢગલે ઢગલા જ્યાં ત્યાં પડેલા તાજા તથા વાસી અને સડેલાં પીળાં પૂલોથી અર્ધ સુગંધીમય અને અર્ધ દુર્ગંધમય વાતાવરણમાં ભમતા ટોળાઓથી ઉભરાતી ગલી-માંથી હું આખરે નદી કાંઠે આવી પહોંચ્યો. સૂર્યના સીધા કિરણોથી પ્રસરી રહેલી ધુમસ લાલ અને સોનેરી બુરખા સમી બની શાંત હવામાં લટકી રહી હતી અને નદીને ઉત્તર કાંઠે આવેલા પ્રચંડ દેવાલયોની લાંબી શ્રેણીને લગભગ જાદુઇ અંસ-રથી આચ્છાદિત કરી રહી હતી. તેમાંથી અડધા દેવાલયો નાશ પામેલા હતાં અને તરતજ પાણીમાં ગબડી પડી અદૃશ્ય થઈ જશે એમ લાગતું હતું. ધીમે ધીમે નીચે ઉતરતાં સ્વપ્નમાં તો નથી એમ વિચાર કરતો કરતો હું કુતૂહલથી જોઈ રહ્યો. કેટલેક ઠેકાણે બેઠેલા, કેટલીક જગ્યાએ લાંબા પડેલા, વળી આમથી તેમ ભમતાં ભકતોના ટોળાં પ્રાચીન ગ્રીક કુંડા ઉપ-રના વરઘોડાની જાન જેવા દેખાતાં હતાં. કેટલાક ગણગણતા હતા, વળી બીજા પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. કેટલાક ન્હાતા હતા તો કેટલાક પુતળાંની માફક સમાધિમાં પડ્યા હોય તેમ નદીમાં રહેલા અને કાગળ પર કાતરથી કાપી તૈયાર કર્યાં હોય તેવાં દરેક પ્રકારના આસનો જમાવી બેઠેલા માણસો સાફ હિંદી હવામાં જણાતા હતાં. એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘાટ પર બળતાં શબો કે બળી ગયલાંની ભસ્મ પણ પાસેજ હતી. જીવન અને મૃત્યુ સ્પર્શતાં હતાં એક બીજાંને સાથે મળતાં હતાં છતાં કોઇને નવાઈ નહોતી લાગતી. સંઘળું હોવું

જોઇએ તેવુંજ થતું હોય એવી તેમના મનથી એ સાધારણ બાબત હતી.

ઇંગ્લાંડ કે હિંદ, નોકરશાહી કે પ્રજાતંત્ર, રાજદ્રોહ કે કેળવણી, રાજનીતિ કે દરબારો:—જગતની ધમાલ અને ધાંધલ અણદીઠ અને અજ્ઞાત રીતે તેમના મસ્તકપરથી પસાર થઈ રહી છે. તેમને તે ઘોંઘાટ જરાયે અસર કરતો નથી કે નડતો નથી. આ બેદરકારી આશ્ચર્ય જનક છે. સત્ય શું તે સમજાતું નથી. આ સઘળું ચિત્રિત વસ્તુ અથવા સ્વપ્ન જોતા હોઇએ તેવું ભાસે છે. છતાં કોણ જાણે કેમ હું ઉભો હતો એટલામાં યંત્રવત્ એનીમેળેજ અચાનક ખલાસીની 'વાર્તા'માં વાંચેલી, દક્ષિણ મહાસાગરમાં પ્રચંડ તોફાનમાં પાંખ તળે માથું ઘાલી સુઇ રહેલા દરિયાઈ હંસની વાત મને યાદ આવી.

એફ. ડબલ્યુ. બેઇન.

-: મૃગજળ :-

સ્તુતિ.

સિંદૂરથી લેપિત સૂંઢને ચારે બાજુ ફેરવતા ફેરવતા એકાએક
નીલાકાશ તરફ ઉંચી કરી, સોનેરી સંધ્યાએ એક
ક્ષણભર સમતોલ સ્થિર કરી રાખી જાણે સુહાસ્ય
કરતા ચંદ્ર રૂપી ધવલ છત્રનો પ્રવાલ દંડ ન હોય
તેમ ઉભા રહેલા શ્રી મૂષકવાહન ગણેશના
અતિગહન સંધ્યા-નૃત્યને નમસ્કાર
થાઓ.

અતિલાલિત બાળક.

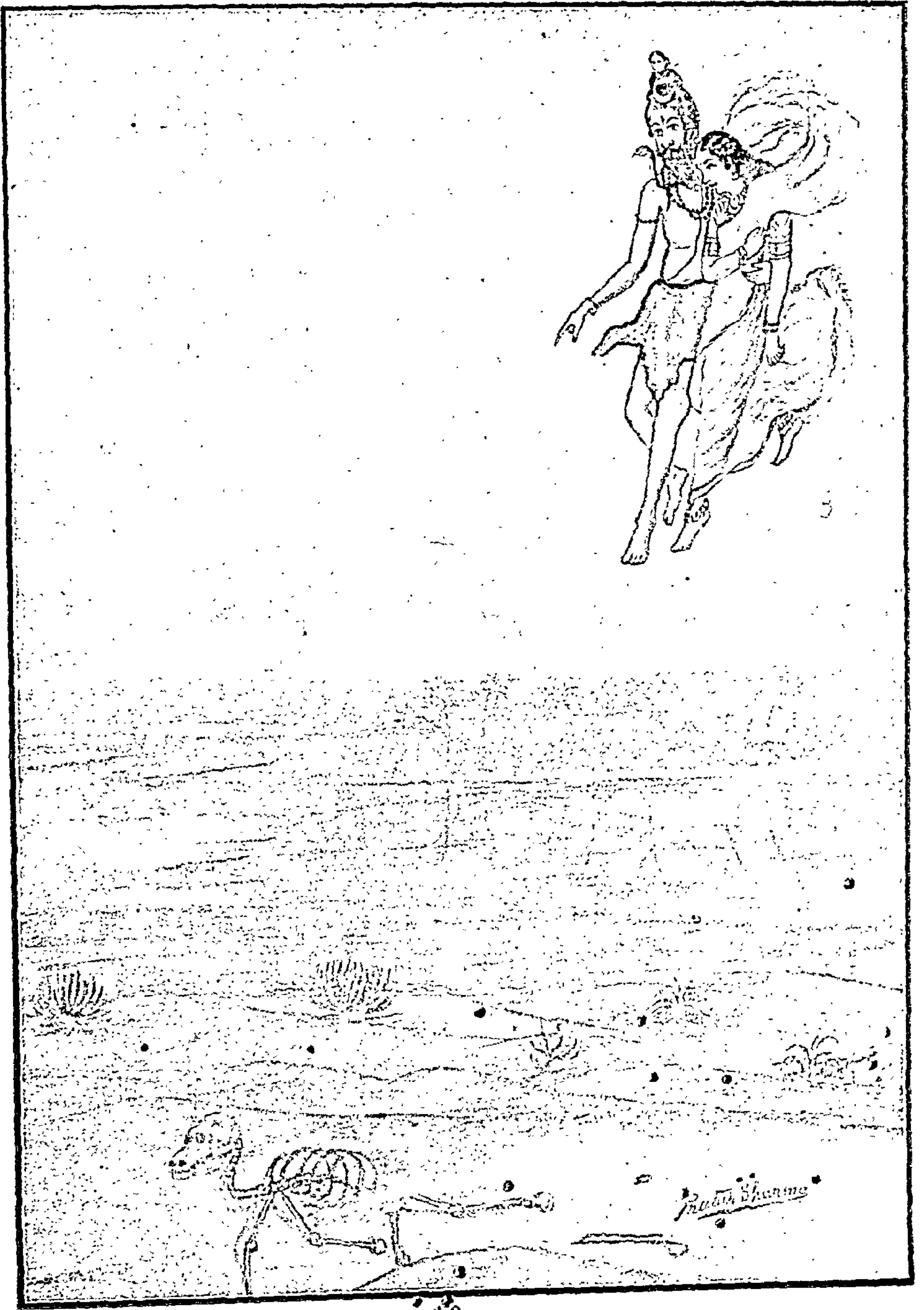
૧

પશ્ચિમ દિશામાં મરુસ્થલિ નામનો યથાર્થ નામધારી નિર્જન અને શૂન્ય પ્રદેશ આવેલો છે. મધ્યાહ્નના સૂર્ય તરફ તેના કિરણો કરતાં વધુ ઉષ્ણ કિરણો પાછો ફેંકતો અને લવણ સમુદ્રનું ભાન કરાવતો તે રેતાળ પ્રદેશ ખરેખર યમસદનજ છે. જાણે મધ્યરાત્રિના આકાશને પાંશુવર્ણી મૂક હાસ્યથી આહ્વાન કરતો હોય કે "હું કોણ ? તારો હરીફ, તારી આબેહુબ છબી. તારે તારા છે, તો મારે હાડકાં છે. તારે સ્વર્ગંગા છે, તો મારે જીર્ણ થઇ ગયેલાં હાડપિંજરોની પંક્તિઓ છે." એક દિવસ એવું બન્યું કે મહેશ્વર પાર્વતી સાથે ફરતાં ફરતાં ત્યાં આવી ચઢયાં. ખરી બપોર હતી એટલે તે રેતાળ અરણ્યમાંથી, ઝડપથી પસાર થતાં, નીચે ધગધગતી રેતીમાં વાદળાંની માફક સરી જતા પોતાના પ્રચંડ પડછાયાને તેઓ નિહાળી રહ્યાં. શ્રાન્ત પથિકની માફક સૂર્યની ઉગ્રતાથી કંટાળી આશ્રય શોધતો સમીર શાંત પડી ગયો હતો. આવી નિઃશબ્દતામાં ચે

અરણ્યતલ ધ્રૂજતું અને કંપતું જણાતું હતું. એકાએક હિમસુતા બોલી ઉઠયાં; "જુઓ, પેલું મૃગજળ! ચાલો, આપણે નીચે ઉતરીએ અને થોડીવાર રેતીમાં બેસીએ. મને તેનો આછો ભૂરો રંગ સ્વપ્નના રંગ સમો ભાસે છે. કારણ કે એ અદ્ભુત દૃશ્ય નિરખવું મને બહુ ગમે છે." તેને રાજી કરવા મહેશ્વર ટેકરી પર મેઘ ઠરે તેમ ધીમેથી પૃથ્વી પર ઉતર્યા.

થોડીવાર નિરખી રહ્યા બાદ તે સુકુમાર દેવી પાછાં બોલ્યાં: "ખરેખર સમજુને પણ ભુલાવે એવું આ છે, તો બિચારા મૃગો, ભુલ ખાઈને છેતરાયજ. કોણ માને કે પેલું દેખાતું પાણી કેવળ માયાજ છે? અને દેવો જેવાની આંખો પણ આ દૃશ્યથી ભ્રમિત થાય છે, તો બિચારાં તરસ્યાં અને નિર્દોષ મૃગલાંઓની આંખો તો વળી કેટલી બધી વધારે છેતરાતી હશે!"

ચન્દ્રશેખર ધીમેથી બોલ્યા: "ઓ હિમસુતા, આ સુંદર માયાજાલ વિષેના તારા વિચારો વાસ્તવિક છે. અને છતાંએ, આ માયા કેવળ જગતની ચક્ષુઓનેજ છેતરતી હોત તો કંઈ વાંધો નહોતો; પરંતુ અહીં જે જણાય છે તેનાથી તો તેની વિવેક શક્તિયે ભ્રમિત થઇ ગઇ છે. કારણ કે આ રેતીનું ભ્રાંતિજનક ચિત્ર તો આ જગતની સંમોહિત કરતી માયાજાલ આગલ તુચ્છ અને અલ્પતર છે. એની અંદર પામર પ્રાણીઓ ભડભડ બળતી મસાલના મોહ પમાડતા પ્રકાશમાં જેમ બિચારૂં પતંગિયું ભસ્મીભૂત થાય છે, તેમ પોતાના આત્માને બાળી

તેને ચુજીં કરવા મહેશ્વર પૃથ્વીપર ઉતર્યા.

Lakshmi Art, Bombay, 8

નિરાશ નિરાધાર અને વિકલ બનાવી, જન્મ મરણની અંધારી ખાઇમાં દુર્લભબોધિ બની ફસાઇ પડે છે. અનંત જન્મ-મરણ પછી પુનઃ એ બળેલા આત્મામાં સુલભબોધિત્વના અંકુર ફૂટવા માંડે છે. અને તેમાંએ પુનરુત્થાન થયા પછીયે દોષ-રહિતપણે ફરી જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફસાયા વિના, ઉંચે ને ઉંચે ચઢવાવાળા બહુ થોડાજ હોય છે. અને પેલાં રેતીમાં રખડતાં પડેલાં હાડકાં જો ઉઠીને બોલી શકે તો મારી વાતને જરૂર ટેકો આપે."

દેવીએ તે તરફ નજર ફેરવી અને રેતીમાં અર્ધ દટાયલો હાડકાંનો નાનો ઢગલો પાસે પડેલો જોયો. આશ્ચર્યચકિત બની તેણે પૂછ્યું.. "આ હાડકાં કોનાં છે, અને તમારી વાતનું તે કેવી રીતે સમર્થન કરે છે ?"

મહેશ્વરે જવાબ આપ્યોઃ– આ હાડકાં કોઇ મનુષ્યનાં નથી પરંતુ લાંબા વખત પહેલાં રણમાં મરણ પામેલા ઉંટનાં છે. કારણ કે હું જે વાત કરતો હતો તેવા આત્માને આ ઉંટનો દેહ ધારણ કરવો પડયો હતો. તેણે આવેશમાં ત્રણ મનુષ્યોને હણી નાંખ્યા અને તે પાપના પરિણામે તેને એ શિક્ષા સહન કરવી પડી. જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ વાર્તાના પ્રણયી આત્માઓની ભ્રાંતિને આબેહુબ દેખાડતી વિષયેન્દ્રિયોની માયાને દર્શાવતી વાર્તા આપણે અહિંઆ બેઠા છીએ ત્યાં સુધીમાં હું તને કહીશ.

૨

સાંભળ, ત્યારે. લાંબા વખત પહેલાં એક વેળા ગાંધર્વોની

સંગીતની હરીફાઇ સાંભળવાને સઘળા દેવો ઇન્દ્રમહાલયના દિવાનખાનામાં ભેગા મળ્યા હતા. સઘળા એકે ચિત્તે સાંભળતા બેઠા હતા એટલામાં એકાએક તે અભિનય અટકયો. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી હતી અને દૈવી ગાયકો આરામ લેતા બેઠા હતા. દૈવયોગે એવું બન્યું કે પુષ્પધન્વા (કામદેવ) કોઇ તાનથી મુગ્ધ થઈ, પોતાનાથી બને તેટલું તેનું અનુકરણ કરવા મથતા, મોટે ઘાંટે ગણગણવા લાગ્યા. પરંતુ અનુકરણ કરવાની ચાતુરીના અભાવે, પોતાના બેસુરા ગાયનથી આજુબાજુ બેઠેલાઓમાં હાહાકાર વર્તાવી મૂકયો. સભ્યતા અને વિનયના માર્યા દેવોએ પોતાનાં મુખ ફેરવી પાછળથી હસવા માંડયું. કેવળ બ્રહ્માજ સ્થિર રહ્યા. એકાએક કામદેવે તાનમાંથી ઉંચે જોયું; અને સરસ્વતીના સુમધુર મુખ પરથી પસાર થવા આનાકાની કરતું આછું સ્મિત તેના હોઠના ખુણામાંથી અદૃશ્ય થાય તે પહેલાં તેણે જોયું. તરતજ તે લાલચોળ બન્યો. બીજીજ ક્ષણે તે ફીક્કો પડી ગયો, ગુસ્સે થયો અને લજવાયો. કામદેવ બધાના ગાલ પર શરમના શેરડા પાડવામાં મોજ માણે છે પણ પોતાને શેરડા પડે તે એ પસંદ કરતો નથી. અને એકાએક ક્રોધથી ધમધમી તે બરાડી ઉઠયો, "ઓ કુપણ્ડિતા, તું મારી મશ્કરી કરે છે ? તારી કૃતિના ફળરૂપે તને હું જરૂર શાપ આપીશ. આ ક્ષણેજ તું નીચ દેહમાં અવતર, અને માનવી લોકમાં નારી દેહ ધારણ કરી તારા અસભ્ય આનંદ અને ઉધ્ધતાઇના ફળ રૂપ દુઃખને ભોગવ."

આ સાંભળી, તરતજ બીજા દેવો ગુસ્સાના માર્યા ભભૂકી

ઉઠ્યા, અને મધપુડો ચોરનાર વાઘરીની આજુબાજુ જેમ ખીજવાયલી મધમાખીઓ ફરી વળે, તેમ તેઓ કામદેવની આજુબાજુ વીંટળાઇ ઘાંટા પાડવા લાગ્યા. " શું ! આ સ્વર્ગ-લોક એક ક્ષણ પણ તારા મીજાસને પરિણામે તેના અત્યુત્તમ રત્નથી વિહોણું થશે ? એનો અપરાધ અપરાધજ નથી. પણ ગાવાની આવડત વગર જેમ આવે તેમ ઠોકચા જવા બદલ યોગ્ય ઠપકો એણે તો આપ્યો છે " આમ આખા દિવાનખાનામાં હોહા અને ધમાધમ મચી ગઇ. આખરે આ કજીઓ પતાવવા મને લવાદ નીમવામાં આવ્યો, કારણ કે અનંગ મારાથી બીતો હતો, એમ બધા જાણતા હતા. બધા શાંત પડચા ત્યારે હું બોલ્યો: બહુ ધીમે હું બોલ્યો: મક્ષિકાની શ્રેણીરૂપી જેની દોરી છે એવા ધનુષ્યને નમાવનાર ઓ કામદેવ, તારો ગુન્હો જરાયે માફ ન થઇ શકે એવો છે. પહેલો ગુન્હો ગાવાનો, બીજો ખોટા ખીજવાટનો અને છેલ્લો તેં દીધેલા શાપનો. કારણ કે એવો તે કોણ ક્રૂર હોય કે સરસ્વતીને શિરીષ પુષ્પની પાંખડી વતીયે મારવાની હામ ભીડે ? પરંતુ હવે જે થઇ ગયું તે સુધરી શકે એમ નથી અને એક વખત દીધેલો શાપ પાછો ખેંચાય નહિ. એની મરજી હોય કે નહિ પરંતુ આપણને છોડી જ્યાં સુધી શાપ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી પૃથ્વી પર રહ્યા વગર એનો છુટકો નથી. અને તોએ તારા જેવા અન્યાયી એમને એમ છટકી જાય એ અન્યાય કહેવાય. શાપના બદલામાં હું તને શાપ આપું છું કે જે મરણધર્મ તેં સરસ્વતી પર લાદ્યો છે તેજ મરણધર્મને અનુભવવા આજ ક્ષણે તું માનવ દેહ

ધારણ કર. તારા વૃક્ષનું ફળ તારે ચાખવુંજ જોઇએ અને તારૂં નસીબ સરસ્વતીની સાથેજ સંકળાયલું રહેશે, એટલે તારા શાપની મુદત પણ એના જેટલીજ રહેશે.

મારી દંડાજ્ઞા સાંભળતાંજ મેં પહેલાં ભસ્મ કર્યો હતો તેનાથીએ તે વધુ ફીકો અને નિસ્તેજ બન્યો. ઉધ્ધતાઈને લીધે તેને મારે હાથે બીજીવાર શિક્ષા ખમવી પડી તે બદલ તેને ઘણું લાગી આવ્યું. પરંતુ દેવો એકે અવાજે મારા ન્યાયને વધાવી લેતા બોલી ઉઠયા: મહેશ્વરનો જય થાઓ! ફરી એકવાર દંશકને દંશ દઇ બહુ રહેમદીલીથી દંડાદેશ કીધો છે. આ તો શાપના પાપે આવી દિલગીરી ભરી સ્થિતિ ઉપજી. બાકી સરસ્વતી વિનાનું સ્વર્ગ, તેના કરતાં બીજું વધારે અસહ્ય શું હોય ?

અને પછી તે બન્ને દેવો એકાએક સ્વર્ગમાંથી અદૃશ્ય થયાં અને પૃથ્વી પર પુરુષ અને સ્ત્રી રૂપે જન્મ ધારણ કરવા અવતર્યાં.

૩

હવે તેજ ક્ષણે એવું બન્યું કે આજ રણમાં બિંબ અને જય નામનાં બે ચંદ્રવંશી રજપુતો રહેતા હતા. સરસ્વતી બિંબની પત્નિની કુક્ષીમાં ચ્યવી અને કામદેવ જયની પત્નિની કુક્ષીમાં પુત્રરૂપે ચ્યવ્યો. બિંબ રાજા હતો અને જય તેનો પિતરાઈ ભાઈ થતો હતો. થોડાક વખતમાંજ રાજ્ય પોતાનું હોવાનો દાવો કરી જયે બિંબને સિંહાસન પરથી ઉઠાડી કાઢી મુકયો, અને તેનું રાજ્ય પચાવી પાડયું. તેની સ્ત્રીને મારી

નાંખી અને બિંબ તથા તેની પુત્રીને પણ મારી નાખત; પરંતુ વેળાસર છટકી જવાથી તેઓ બચ્યાં. આવી રીતે જયે રાજ્ય મેળવી તેનો ઉપભોગ કરવા માંડયો. તેનું રાજનગર આપણે હમણાં બેઠાં છીએ તેજ જગ્યાએ હતું. મેઘના પડછાયાની માફક દુન્યવી રાજ્યો સ્થપાય છે અને ઉથલાઈ પડે છે. ઘાસની માફક એકાએક ઉગી નીકળી થોડાક વખત પછી નાશ પામે છે. તે એવાં તો સાફ થઇ જાય છે કે તેની પાછળ, તારી આજુબાજુ દેખાય છે તેવી આછી ખંડીએરની નિશાનીઓ, ઝાંખી યાદ, અને હિમાલયના એકાદ શિખરથી ઢંકાયલી, અંધારી ખીણમાં આવેલા કોઇ શાંત અને નીલ જલાશયના તલપર પ્રસરી રહેલી, ધુમસની શ્રેણી જેવી, રાત્રિના સ્વપ્નની સવારે રહેલી મગજ પર ઝાંખી છાપ સમા અર્ધ વિસ્મરિત નામો સિવાય કશું સ્મરણચિન્હ તરીકે રહેતું નથી.

સર્વ સુખદાયી વસ્તુઓમાં જયને પુત્રથી જેટલો આનંદ મળતો તેટલો બીજાથી નહોતો મળતો. હર્ષ અને ગર્વથી તેનું હૈયું છલકાઈ જતું હતું. પૂર્વ જન્મના સુકૃત્યોજ જાણે મૂર્તિમંત થયાં હોય તેમ તે ગણતો. પરંતુ તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે જો કદાચ ભવિષ્યની જવનિકા છેદી શું બનવાનું છે તે જોઈ શકે તો આવા પુત્ર કરતાં પુત્રહીણ રહી મરવાનું લાખ દરજ્જે તે વધારે પસંદ કરતે. કારણ કે પુત્રો પવન જેવા છે. કેટલીકવાર પોતાના કુટુંબને વાદળાની માફક ઉંચે ખેંચી જાય છે તો કેટલીક વખત કરાની વૃષ્ટિ માફક પૃથ્વી પર પછાડે છે.

પુત્રને માટે લાંબા વખત સુધી રાહ જોયા પછી સર્વ આશા મુકી દેવામાં આવી અને તેજ સમયે માતાપિતાના અનહદ આનંદ વચ્ચે તેનો જન્મ થયો. મોટો થતાં ડહાપણ ન વાપરી માતાપિતાએ તેને લાડ કોડ અને પ્રશંસાથી એટલો બધો છકાવી મુકયો કે થોડા વખત પછી તેમને પોતાનેજ તે અસહ્ય થઈ પડયો. આ કંઇ એકલું તેમના લાડ કોડથીજ બન્યું નહોતું; પરંતુ ભાઈના ગુણ અને સ્વભાવ પણ એવાજ હતા. કારણ કે તે એટલો બધો અદ્ભુત સૌંદર્યવાળો હતો કે તેને જોતાંજ તેઓ ભાન ભૂલી જતાં અને આનંદના માર્યા પ્રાણ કાઢી નાખવા તત્પર થઇ જતાં. હર્ષોન્માદમાં તેઓએ તેને યોગ્ય એવું અતિરૂપ નામ પાડયું. જગતમાં અજાયબી અને કહેવત રૂપે તે પ્રખ્યાત થયો અને પરિણામે ગર્વાવેશમાં તેની માતાનું હૈયું ચૂર્ણ થઈ ગયું. બ્રહ્માએ તેને પુરૂષ બનાવવો કે સ્ત્રી તેનો નિર્ણય ન કરી શકવાથી અજબ ચતુરાઇ અને કળાથી બન્નેનું સૌંદર્ય અને આકર્ષકતા તેનામાં ઉતાર્યાં હોય તેમ, તો ન તો પુરુષ કે ન તો સ્ત્રી-પરંતુ લગભગ બન્નેનું સંમિશ્રણ હોય તેવો જણાતો હતો. કોઇએ સ્વપ્નામાંયે આવી સુંદરતા પુરૂષમાં જોઈ નહોતી, કારણ કે તે ઉંચો અને મજબુત છતાંએ અજબ તો એ હતું કે તેનું શરીર અને અંગોપાંગ સુકુમાર, વર્તુલ, મરોડદાર અને પાતળાં હતાં. વળી તેના હાથ અને પગ એટલા બધા કોમળ અને નાના હતા કે કોઇ છોકરીના પણ ન હોય. અને તે ચાલતો ત્યારે અંગના ભાવ અને મરોડ આકસ્મિક રીતે એટલા લલિત બનતા કે લક્ષ્મી

દેવી એકાંતમાં કોઇપણ નથી જોતું એવા ભાવે જે બેદરકારીથી લાવણ્ય પ્રકટાવે તેને જોઇ લઇ કોઈ ચતુર શિલ્પીએ પથ્થર પર ઉતારી લીધું હોય તેના જેવું લાગતું. અને તેથી તેના તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાંજ બધા અનિચ્છાએ પ્રશંસક બની જઇ ખેંચાતા. તેઓ સમજી પણ શકતા નહોતાં કે તેનામાં કેવળ પુરૂષ જાતિની સુંદરતા સાથે કોઇ જાદુ વડે ઇતર જાતિની સુંદરતા અને આકર્ષકતાનો પણ ઉમેરો થયો છે. અને તેનો ચહેરો એટલો અદ્દભુત હતો કે જોનાર જોતાંજ ઝબકી ઘડીભર સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં લીન બની જાય. કમળોની છાયાના પ્રતિબિંબ જેવા અર્ધ વિકસિત નયનોવાળી, અર્ધ જલમાં અને અર્ધ બહાર રહેલી કમલનાળ સમી એકમેકનું અનુકરણ કરી ભૂલતાપર મળતી પાંપણો અને શાંત ને નીતરાં જલમાં આબેહુબ પ્રતિબિંબિત થતા અને પોતાની માફક બીજાથી ચુંબિત થવા તલપી રહેલા કોઇ પ્રેમઘેલીના બિંબોષ્ટ યુગલ સમા લાલ અધરો વાળી વનદેવી મધ્ય રાત્રિએ જ્યોત્સ્નાથી પ્રકાશી રહેલ જલાશય પાસે ઉભી મધુરૂં ગણગણતાં એકાએક જલમાં કાલ્પનિક છબી જુએ તેના જેવું તેનું સૌંદર્ય અપ્રતિમ હતું. અને તોએ તેની સુંદરતાના કારણેજ જોનાર સ્વપ્નવત્ નહોતો થતો. પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ હતું કે બ્રહ્માએ તેના વદનકમલમાં સ્મરણપટ પર તરી આવે એવું કોઈ અંગ મુકયું હતું કે જાણેઅજાણે જોનાર ઝાંખી સ્મૃતિક્ષોભમાં લીન બની સ્વગત બબડતોઃ હા! આ ભવે કે ગત ભવે, ગમે ત્યાં આવો અંજબ ચહેરો મેં કશે જોયો છે. અનુભવેલા સ્વપ્નની મધુરતાનું પુનઃ પુનઃ પાન કરવાની

3/081

અતૃપ્ત તૃષા સમી હૃદયના ઉંડાણમાં થઇ રહેલાં મન્થનો અને ક્ષોભને સ્મરણપટ પર તરવરાવી શકવા અસમર્થ છતાં ન ભૂલી શકાય એવી ઝાંખી તૃષ્ણાથી વાસિત બની દરેક જણ અનિચ્છાએ તેની પાસેથી ખસતો. અને વળી વધારેમાં તેનો સાદ જાણે તેના વદનકમલનું ગુણગાન કરતા કોઇ સંગીત સમો હતો. તેનો સ્વર સ્ત્રીની માફક તીણો અને કોમળ છતાં પુરૂષના જેવો ગંભીર હતો. જાણે જગતનું ભાન ભુલાવવા મુરલીધરની મોરલીનોજ નાદ ન ચોર્યો હોય ! અને પરિણામે સાંભળનાર, શ્રાન્ત પથિક ઝરણનાં વહેણથી થતા મધુર ખળખળ નાદે ધીમે ધીમે નિદ્રાધીન બને તેમ ભ્રાંતિ પામતા. તેના મધુરા અને મંદ મંદ અવાજે શ્રોતાને તે રીઝવતો, ધાર્યું કરાવતો. તેનું આકર્ષણ મધુરી રમણીના આલિંગન સ્પર્શ સમું અનિવાર્ય અને સચોટ હતું.

પરંતુ આ સઘળી સુંદરતા અને આકર્ષકતા એક જાતનો જૂઠો અંધાર પિછોડો હતો અને અંદર રહેલા આત્માને પ્રકાશિત કરવાને બદલે તેને છુપાવવાથી મૂળ ખોડામાં તે વધારો કરતો હતો. વાંસની માફક સુંદરતાની મૂર્તિ સમો, દેખાવડો અને પવનમાં મધુર સંગીતને પ્રગટાવનારો છતાં અંદરખાનેથી તે બીલકુલ હૃદયહીન અને પોલો હતો. કારણ કે જન્મ્યો ત્યારથીજ તે પવન જેવો સ્વચ્છંદી હતો અને મનનું ધાર્યું કરતો. માતપિતાથી માંડીને એક સાધારણ મનુષ્ય સુધી કોઇ તેની ઈચ્છાની આડે આવતું નહિ. કોઇ અટકાવનાર ન હોવાથી તેની ધારણાઓ પ્રકાશને પણ દુર્ભેદ્ય એવા ગાઢા અર-

ણ્યમાં પ્રચંડ અને બીલકુલ પ્રતિબંધ વગર જ્યાં ફાવે ત્યાં રખડતાં જંગલી વાઘના બચ્ચાંની માફક ઉચ્છૃંખલ બનતી ગઈ. એકજ બાબત તે બીજાને મોંઢે સાંભળતો અને તે પોતાનાં ભારોભાર વખાણ. બીજા પોતાને પૂજતા જોઇ તેમને તે અનુકૂલ બનતો અને પોતાના સૌંદર્યને દેવ કલ્પી તેના સમક્ષ દરેક ચીજ, અને દરેક જણને ભોગ આપવા લાયક ગણતો.

ભાતભાતનાં સ્ફટિક રત્નો અને વૈડૂર્ય મણિઓથી અંકિત દર્પણો વડે અને સોનારૂપાના ઝગઝગીત પતરાઓથી પોતાના ઓરડાઓ તેણે મઢ્યા હતા. મહેલમાં આવેલા જલ-કુંડો વિવિધ જાતના રંગબેરંગી આરસપહાણ જડાવી શોભીતા બનાવ્યા હતા. અને જ્યારે કંઈ પણ કામ ન હોય ત્યારે તે પોતાના પ્રતિબિંબને ત્યાં બેસી નિહાળતો, અને પરસ્પર પૂજા લાયક છબીઓ જોઈ કયી મૂર્તિ દેવ અને કયી ભકત તેની શંકા ન ઉઠી હોય તેમ કલાકોના કલાકો સુધી તેને નિરખતો.

ધીમે ધીમે જગત તેને એક ક્રીડાસ્થાન જેવું લાગવા માંડયું અને અંદર રહેલા સ્ત્રી પુરૂષો ચિત્રવિચિત્ર ચેતનમય રમકડાં જેવાં તેની આંખે જણાવા લાગ્યાં. પોતાના ક્ષણિક આનંદ સારૂ તે સઘળા પ્રત્યે બેદરકાર બન્યો. પહેલાં તો બીજાના દુઃખ પ્રત્યે નિર્દય બન્યો; પરંતુ છેવટે પોતાની વ્યક્ત ઇચ્છાઓને તાબે થવા બીજાઓને તે ફરજ પાડતો; અને એવાં ક્રૂર વર્તનથી આનંદ પામતો; અને તેની ક્ષુધા

અગ્નિમાં ઇંધન પૂરતાં વધે તેમ વધતીજ જતી. લગભગ તે બાધરો અને અતૃપ્તજ રહેતો. બાળક હતો ત્યાં સુધી તો વાસનાનો અગ્નિ કંઇ પણ હદમાં છુપ્યો હતો; પરંતુ ઉમ્મર લાયક થતાં તો તે અગ્નિ પ્રચંડ દાવાનલની માફક ભભુકી ઉઠયો; અને તેણે રાજ્ય તથા પ્રજાને જંગલ અને ઘાસની માફક સ્વાહા કરવાની બુભુક્ષાથી થથરાવી મૂકયા.

અત્યાર સુધી તો તેના સ્વચ્છંદી મગજની ઉગ્રતા એક જ વસ્તુ પર સ્થિર થઇ નહોતી; જયાં ફાવતું ત્યાં તે દોડતી. પરંતુ એકાએક વિજળીના ચમકારાની માફક તેનું સ્વેચ્છાચારી મન સ્ત્રીઓ તરફ આકર્ષાયું અને ઇચ્છિત વસ્તુ નારીજ છે એમ તેને લાગ્યું. અપાર અને અગાધ આનંદ વચ્ચે તેને માલમ પડયું કે અત્યાર સુધી જે વસ્તુ મેળવવા તે અંધારામાં કૂટાઇ રહ્યો તે તો સ્ત્રીઓજ છે. બ્રહ્માએ જાણે સ્ત્રી જાતિના નાશને માટેજ તેને ઘડયો હોય તેમ શિકારીની માફક ઉન્મત્ત બની તે તેમની પાછળ મંડયો. વિજયોન્માદમાં તે સ્વગત બબડવા લાગ્યોઃ– “ મને લાગે છે કે તૃણમણિ આગલ ઘાસ આકર્ષાય તેમ હું સ્ત્રીઓને આકર્ષનારૂં અપ્રતિરોધ્ય અને સર્વ શક્તિમાન્ રત્ન છું. મારા આકર્ષણથી સમસ્ત નારીજાતિ મને વશ થશે.” અને આ વાત સ્ત્રીઓ પોતાના વર્તનથીજ સાચી કરી દેખાડતી. કારણ કે ગમે તેવી કુલીન સ્ત્રી પણ તેને જોતી કે તરતજ અગાધ કૂપમાં ફેંકેલા પાષાણની જેમ પોતાનેજ નહિ પરંતુ ઘરબાર, સગાંવ્હાલાં, માન આબરૂ સઘળાને ભૂલી મોહવશ બની કેવલ તેજ દેવના ચરણે પોતાનું

બાલદાન આપવા ઉત્સુક થઇ, મોહની અંધારી ગર્તામાં ગબડી પડતી. અને અજાયબી તો એ હતી કે દરેકને તણખલાની માફક હડધુત કરવા છતાંએ બીજી સ્ત્રીઓ પણ તેનો ધડો લઇ અટકતી નહિ. આખી સ્ત્રી જાતિનો શત્રુ હોવાથી તેને ત્યજવો છોડી, ઉલટી તે ક્ષણિક સ્નેહને સારૂ એકમેકની સાથે હરીફાઈ કરી લડતી. જેમ જેમ તે તેમને ધૂતકારતો, તેમ તેમ તેઓ વધારે ને વધારે તેનો સ્નેહ સંપાદન કરવા મથતી. જાણે તેનો ગુસ્સો તેની સુંદરતામાં ઓર વધારો ન કરતો હોય ! ખરેખર ! નારી હૃદયમાં અજબ રીતનું વિરોધી તત્ત્વ રહેલું છે. એવા પરસ્પર વિરોધી ભાવના કર્તાનીજ એ નિષ્ઠુર કરામત છે. કારણ કે જે પુરુષ તેની દરકાર નથી કરતો તેના તરફ જાણે દોરડાથી ખેંચાતી હોય તેમ દોડે છે, ત્યારે બીજી બાજુ તેનો પડતો બોલ ઝીલવા તત્પર અને તેની આગળ પોતાને તૃણ સરખો સમજનારને તે ધિક્કારે છે, હડધૂત કરે છે. પોતાનાં વર્તનથીજ જાણે એમ ન કહેતી હોય કે તે પોતેજ પોતાને સારહીન માને છે.

૪

થોડોક વખત જતાં જય રાજાનું હૃદય પુત્રના આવા વર્તનથી રાજ્ય અને પ્રજાના તિરસ્કારનું કારણ બનતાં અંદરને અંદર ચૂર્ણ થઇ ગયું. ઉન્મત્ત બનેલો હાથી જેમ ઘાસના દોરડાની દરકાર ન કરે તેમ તે પિતાની આજ્ઞાને ઉથાપવા લાગ્યો. દુઃખ અને શોકથી બળી જળી તેણે દેહ છોડયો. તેની સ્ત્રી તેની પાછળ "હું પણ તેની સાથેજ મરીશ" કહી

અગ્નિમાં ઇંધન પૂરતાં વધે તેમ વધતીજ જતી. લગભગ તે બાધરો અને અતૃપ્તજ રહેતો. બાળક હતો ત્યાં સુધી તો વાસનાનો અગ્નિ કંઇ પણ હદમાં છુપ્યો હતો; પરંતુ ઉમ્મર લાયક થતાં તો તે અગ્નિ પ્રચંડ દાવાનલની માફક ભભુકી ઉઠયો; અને તેણે રાજ્ય તથા પ્રજાને જંગલ અને ઘાસની માફક સ્વાહા કરવાની બુભુક્ષાથી થથરાવી મૂકયા.

અત્યાર સુધી તો તેના સ્વચ્છંદી મગજની ઉગ્રતા એક જ વસ્તુ પર સ્થિર થઇ નહોતી; જ્યાં ફાવતું ત્યાં તે દોડતી. પરંતુ એકાએક વિજળીના ચમકારાની માફક તેનું સ્વેચ્છાચારી મન સ્ત્રીઓ તરફ આકર્ષાયું અને ઇચ્છિત વસ્તુ નારીજ છે એમ તેને લાગ્યું. અપાર અને અગાધ આનંદ વચ્ચે તેને માલમ પડયું કે અત્યાર સુધી જે વસ્તુ મેળવવા તે અંધારામાં કૂટાઇ રહ્યો તે તો સ્ત્રીઓજ છે. બ્રહ્માએ જાણે સ્ત્રી જાતિના નાશને માટેજ તેને ઘડયો હોય તેમ શિકારીની માફક ઉન્મત્ત બની તે તેમની પાછળ મંડયો. વિજયોન્માદમાં તે સ્વગત બબડવા લાગ્યો:– "મને લાગે છે કે તૃણમણિ આગલ ઘાસ આકર્ષાય તેમ હું સ્ત્રીઓને આકર્ષનારૂં અપ્રતિરોધ્ય અને સર્વ શક્તિમાન્ રત્ન છું. મારા આકર્ષણથી સમસ્ત નારીજાતિ મને વશ થશે." અને આ વાત સ્ત્રીઓ પોતાના વર્તનથીજ સાચી કરી દેખાડતી. કારણ કે ગમે તેવી કુલીન સ્ત્રી પણ તેને જોતી કે તરતજ અગાધ કૂપમાં ફેંકેલા પાષાણની જેમ પોતાનેજ નહિ પરંતુ ઘરબાર, સગાવ્હાલાં, માન આબરૂ સઘળાને ભૂલી મોહવશ બની કેવલ તેજ દેવના ચરણે પોતાનું

બાલદાન આપવા ઉત્સુક થઇ, મોહની અંધારી ગર્તામાં ગબડી પડતી. અને અજાયબી તો એ હતી કે દરેકને તણખલાની માફક હડધુત કરવા છતાંએ બીજી સ્ત્રીઓ પણ તેનો ધડો લઇ અટકતી નહિ. આખી સ્ત્રી જાતિનો શત્રુ હોવાથી તેને ત્યજવો છોડી, ઉલટી તે ક્ષણિક સ્નેહને સારૂ એકમેકની સાથે હરીફાઈ કરી લડતી. જેમ જેમ તે તેમને ધૂતકારતો, તેમ તેમ તેઓ વધારે ને વધારે તેનો સ્નેહ સંપાદન કરવા મથતી. જાણે તેનો ગુસ્સો તેની સુંદરતામાં ઓર વધારો ન કરતો, હોય ! ખરેખર ! નારી હૃદયમાં અજબ રીતનું વિરોધી તત્ત્વ રહેલું છે. એવા પરસ્પર વિરોધી ભાવના કર્તાનીજ એ નિષ્ઠુર કરામત છે. કારણ કે જે પુરુષ તેની દરકાર નથી કરતો તેના તરફ જાણે દોરડાથી ખેંચાતી હોય તેમ દોડે છે, ત્યારે બીજી બાજુ તેનો પડતો બોલ ઝીલવા તત્પર અને તેની આગળ પોતાને તૃણ સરખો સમજનારને તે ધિક્કારે છે, હડધુત કરે છે. પોતાનાં વર્તનથીજ જાણે એમ ન કહેતી હોય કે તે પોતેજ પોતાને સારહીન માને છે.

૪

થોડોક વખત જતાં જય રાજાનું હૃદય પુત્રના આવા વર્તનથી રાજ્ય અને પ્રજાના તિરસ્કારનું કારણ બનતાં અંદરને અંદર ચૂર્ણ થઇ ગયું. ઉન્મત્ત બનેલો હાથી જેમ ઘાસના દોરડાની દરકાર ન કરે તેમ તે પિતાની આજ્ઞાને ઉથાપવા લાગ્યો. દુઃખ અને શોકથી બળી જળી તેણે દેહ છોડયો. તેની સ્ત્રી તેની પાછળ " હું પણ તેની સાથેજ મરીશ " કહી

સતી થઇ.

મરણ ક્રિયા સમાપ્ત થતાં એક દિવસ અતિરૂપ અનુચરોથી વિંટાયલો મહેલમાં પોતાની વીંટીમાં જડેલ નાનકડા શા દર્પણમાં પોતાની પ્રતિકૃતિ જોતો બેઠો હતો. પોતાનાજ વિચારમાં તે મગ્ન હતો. મુખ પર મ્લાનતાની છાયા પ્રસરી રહી હતી, પરંતુ તે મ્લાનતા માતપિતાના મરણ શોકની ન હોતી, પણ લાંબા વખત સુધી શોક પાળવાના કંટાળાની હતી. બેઠો બેઠો તે મનમાં બબડયો; " હું વખત ગુમાવું છું અને દહાડે દહાડે ઘરડો થતો જાઉં છું. અને આવો અવસર કોઈ પણ પ્રકારે સાર્થક કર્યા વગર વીતી જવા દઉં છું. મારી યુવા સરતી જાય છે, અને તેને અનુકૂલ આ વીંટીનું દર્પણ નહિ, પરંતુ કોઈ નવીન નયનયુગલ દર્પણ છે (અને તે વિના હું આળસુ બની પડી રહ્યો છું) કે જેમાં આની અંદર નિર્જીવ અને ખાલી પ્રતિબિંબ પડે છે તેવું નહિ પણ આવેશ અને પ્રશંસાવૃત્તિથી ચમકી રહેલું પ્રતિબિંબ પડે. એકાએક તે ઉઠયો અને ઘાંટો પાડી બોલી ઉઠયોઃ— અરે ! હું આનંદને અભાવે મરી રહ્યો છું, ત્યારે તમે આમ ખુશમિજાજમાં નિરાંતે બેઠા છો ? શું તમે જાણતા નથી કે સિંહને ભક્ષ ન મળતાં શિયાળીયાનો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડે છે ? હમણાં પણ મારા મનમાં એજ વિચાર ઘોળાયાં કરે છે કે તમારામાંથી કોઇને પકડી હાથીના પગ તળે છુંદાવી દાખલો બેસાડું તો કેમ !

ભયથી થરથરતા ચિંતાગ્રસ્ત વદને તેઓ તેને જોઇ

રહ્યા. તેમના ગભરાટમાં આનંદ લેતો તે ફરી બોલી ઉઠયો: "શું અભિસારિકાની જેમ પોતાની ઈચ્છાથી કોઈ મારી પાસે આવશે? અને આટલા બધા આળસુ મારી આજુબાજુ વિંટાયા છતાં મારે રાહ જોતાજ બેસી રહેવું? અરે! કોઇપણ જાતની અભિસારિકા મારી પાસે આવે તો પણ ઠીક. પરંતુ આ નગરની સ્ત્રીઓ હવે મને વૃદ્ધ અને બેડોળ બનતી જતી લાગે છે. તેમનું સત્ત્વ તો મેં હરી લીધું છે. હવે તો ફોતરાં અને કુચા સિવાય કશું રહ્યું નથી. હવે તો આ નગર, સમુદ્રનું મન્થન કર્યા પછી રત્નહીન બની કેવળ તેમાં મગરો, માછલાંઓ, ખારાશ અને કચરો રહે તેવું થઇ ગયું છે."

રાજાને ખુશ કરવા, સાંત્વન આપતો એક જણ બોલ્યો:- "મહારાજ, કદાચ સમુદ્ર જેમ રત્નથી ભરપૂર છે તેમ આ નગર સુંદરીઓથી ભરપૂર છતાં ધોળે દહાડે તમારી પાસે કોણ આવે? કારણ કે શું શાસ્ત્રોમાં એમ નથી કહ્યું કે પ્રેમીના મિલનને સારૂ મરી ફીટતી અભિસારિકાએ મળવા જવા માટે શિયાળાની રાત હોય કે ગાઢી ધૂમસ હોય અથવા વંટોળીયાના તોફાનથી અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી હોય કે ધરતીકંપ થતો હોય અથવા ધાંધલ થઇ રહી હોય કે રાજ્યમાં બળવો થયો હોય અથવા રાજા માંદો હોય અથવા જાહેર ઉજાણી હોય અને તેમાં દરેક શહેરી દારૂ પીને ઘેલો બન્યો હોય કે શહેર આગથી બળી રહ્યું હોય તેવો વખત જોવો જોઇએ? પરંતુ આપ જુઓ છો તેમ બીજાની નજર ચુકાવી તમારી પાસે આવવા આવો કોઈ અવસર ઉપસ્થિત થયો નથી. અને કુલીન સ્ત્રીને વારાંગનામાં

બહુ ક્રૂર છે. કારણ કે તે જ્યારે ઘરની બહાર આવા કામ સારૂ નીકળે છે ત્યારે પોતાના દેહને અને રૂપને છૂપાવી સંકોચાતી સંકોચાતી અને બીતી બીતી ચાલે છે અને જેમ વધારે અંધારૂં અને છૂપા રહેવાના વધારે સંજોગો, તેમ તેનો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. ખાસ અંધારાને તે વધારે ઇચ્છે છે."

અતિરૂપ આ પરથી બોલ્યોઃ—આ કંઇ મુશ્કેલ બાબત નથી, કારણ કે આ નગરમાં મારા લાયકની કોઇપણ સ્ત્રી આવી તકની રાહ જોતી હોય તેને તો હું મારાં અને તેના મિલન સારૂ આ નગરને બાળી ભસ્મીભૂત કરી તેવી તક ઉભી કરી આપું એમ છું.

અણદીઠો તરત દાખલ થયેલો કોઇ એક પાછળથી એકાએક બોલી ઉઠયોઃ "હા ! મહારાજ, ત્યારે તો મને એમ જણાય છે કે નગરને તેના નાશમાંથી બચાવી લેવા હું કટોકટીના વખતેજ આવી પહોંચ્યો છું."

અતિરૂપે મોં ફેરવ્યું અને હર્ષાવેશમાં બોલી ઉઠયો હા ! ચમૂ, તું પાછો આવ્યો ? હું તો તને સમુદ્રમાં ફેંકાયલા પથ્થર માફક ગુમ થયલો ધારતો હતો. ચમૂ બોલ્યોઃ—"આપ સત્ય કહો છોઃ કારણ કે હું તો કાળુ માછલી જેવો છું અને મારી પાસે એક મોતી છે."

નોળીયા જેવી કાતરી આંખે હસતાં હસતાં તેણે અતિ-રૂપ તરફ જોયું તેણે કહ્યું : "મહારાજ, દાખલ થતાં મેં આપને લક્ષ્મી અભિસારિકા રૂપે આપની પાસે આવે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતા સાંભળ્યા; અને લો, મારા સ્વરૂપે તે

આપ સમક્ષ હાજર છે. મારા બેડોળપણાથી તેને તિરસ્કારતા નહિ: કારણ કે લક્ષ્મી તો નવનવા વેશમાં આવે છે. આપ જાણો છો તેમ નગર હમણાં રાજારાણીનાં મરણની ઉત્તર ક્રિયાના શોકે ગંભીર બન્યું હતું અને તે તકનો લાભ લઈ હુ પૂર્વ દિશામાં આવેલા જંગલની અંદરના એક ગામડામાં મારા મામાને ત્યાં ગયો હતો. અને પાછા ફરતાં જંગલમાં રસ્તો ભૂલી ઉંધે માર્ગે ચઢી ગયો અને આખરે થાકીને લોથપોથ થતાં એક ઝાડીમાં નિદ્રાધીન થયો. આમ થોડોક વખત પડી રહ્યો હોઇશ એટલામાં મારી તરફ કોઈ આવતું હોય તેવો અવાજ સંભળાયો. હું છૂપાઇ રહ્યો અને બોલનારાઓને ધ્યાનથી નિરખવા લાગ્યો એટલામાં તેમાંથી એકે મને ઝાડીમાં-છૂપાયલો જોયો અને મારા ચહેરાની કુરૂપતાથી ભડકી પોતાના સાથી સાથે તે ચાલ્યો ગયો. પછી હું બહાર નીકળ્યો અને અત્યારે આપ સમક્ષ હાજર થયો છું."

અતિરૂપ નિરાશ થઈ તેના તરફ જોઇ રહ્યો અને બોલ્યો. "આજ તારી વાત, અને તે આટલીજ ?"

ચમૂ મંદમંદ હસતો બોલ્યો: મહારાજ, કયાં અટકવું તે સમજી શકે તેજ ખરો ડાહ્યો પુરૂષ. પરંતુ આપની ઉત્સુકતાને સંતોષવા એટલું વાતમાં ઉમેરીશ કે તે બોલનારામાં એક સ્રી હતી. મને ખાતરી નથી છતાંએ જો ત્રણ લોકમાં એના જેવી રૂપવતી બીજી નીકળે તો મારૂં માથું કાપી તુમારા પગનો બાજઠ બનાવું, કારણ કે તે સિવાય બીજા કશાને તે યોગ્ય નથી. આમ છતાંએ મને તો એમ લાગે છે કે ઝાડીમાં હું

સ્વપ્નમાં પડયો હોઈશ અને અપ્સરા, યક્ષિણિ, નાગકન્યા અને બીજી પરીઓની જે વાર્તા મારી માએ બાળપણમાં કહી હતી તેનુંજ સ્વપ્નું હશે, અને તેને સ્વપ્નમાંજ જોઈ હશે.

આશ્ચર્યચકિત થઇ તેના તરફ જોતો અતિરૂપ બોલ્યોઃ ચમૂ, આતો અજાયબી છે, આજે તારૂં ઠેકાણું જણાતું નથી. શું અફીણુ બફીણુ ખાધું છે, કે દારૂ ચઢાવ્યો છે? કારણ કે આ કંઇ સાધારણ દૃશ્ય નથી કે તારા જેવાને પણ કવિ બનાવે. તારા ચહેરા જેવાજ બેડોલ આત્મામાં આટલી બધી લાગણી ઉત્પન્ન કરનાર તેના સૌંદર્યનું મારે ખાતર વર્ણન કર.

ચમૂ બોલ્યોઃ- મહારાજ, અવર્ણનીયનું કોણ વર્ણન કરી શકે? કેટલીક ચીજો એવી છે કે જેનું વર્ણન ન થઇ શકે; પરંતુ ફક્ત જોઇજ રહેવાય; અને તેયે નરી આંખે જોતાં તો મનાયજ નહિ. જે જલાશયમાં ઉત્પન્ન થયું છે તેમાં પડતા પ્રતિબિંબ સિવાય નીલોત્પલની સુંદરતાનું કોણ અનુકરણ કે પ્રત્યુત્પત્તિ કરી શકે? રખડતો પવન કદાચ તેની સુરભિને દૂર દૂર પ્રસરાવી શકે પરંતુ જલાશય કે દર્પણનું કામ તો નજ કરી શકે; માટે પવનની સલાહ લો અને તમે પોતેજ જલાશય બનો.

અતિરૂપ આનંદના આવેશમાં ખડખડાટ હસી પડયો અને બોલી ઉઠયોઃ ઓ ચમૂ, ખરેખર તું સંમોહિત થયો છે, અને એણ વનદેવીએ તારા પર મંત્રજાળ બીછાવી તને મલય પર્વતના ચંદન વૃક્ષની મધુર પવનલહરી બનાવી દીધો છે.

ચમૂ બોલ્યોઃ હસો, મહારાજ, હસો. અત્યારે કહું છું

તે તો તમે માનશો નહિ. પરંતુ ત્યાં જશો ત્યારે મેં કહ્યું છે તે સત્ય નીવડશે. જ્યારે તમે તેની આંખો જોશો, તેનો અવાજ સાંભળશો, હું જોઇ રહ્યો હતો તેમ તમારી સામે ચાલતી આવતી તમે જોઇ રહેશો ત્યારે હસવું ચાલ્યું જશે; કારણ કે અત્યારનો ગર્વભર્યાં ઉન્નત પયોધરમાં મૂર્તિમંત થયલો તિરસ્કાર તમને ચક્કર ખવડાવશે, અને તેનો ગોળ કટિ પ્રદેશ તમારૂં હૈયું ચોરી બાળીને રાખ કરશે, અને તાલબદ્ધ ચાલે તમારી સમક્ષ આવતાં થઇ રહેલો તેના ઝાંઝરનો ખણખણાટ જેવી રીતે અત્યારે મારા કાનમાં ગણગણી રહ્યો છે તેમ નાનકડા ઝરણના ખલખલ અવાજની માફક તમારા કાનમાં સદાને માટે રમી રહેશે. આખરે આપ એમ ઈચ્છશો કે કોઈ જાદુ એની પાછળ સદાને માટે ખેંચ્યાજ કરે કે આવતાં ને જતાં તેને એકીટશે નિરખી રહું. આલિંગન અને સ્પર્શના વિચારના આનંદની સાક્ષાત્ શાશ્વત્ મૂર્તિ સમી તે અત્યારે તમને ઉત્સુક બનાવી રહી છે. મહારાજ, જો ત્રિલોક એક પ્રચંડ કાળુ માછલી હોય તો તે તેનું ખરૂં મોતી છે. અને ચતુર ડુબકી મારનારની માફક સમુદ્રની અંદર ડુબકી મારી મેં જોયું છે અને અત્યારે તે જ્યાં છે ત્યાં હું તમને લઇ જાઉં તેમ છું. અને હું ધારૂં છું કે તે આપની ઇચ્છાને અનુકૂલ માલૂમ પડશે અને આપના નગરના ખંડેરોમાંથી બીજીને શોધવાની તકલીફમાંથી આપને ઉગારશે.

૧

સમજે અરે! સમજે કંઇએ હે કુરંગ, કુરંગ તું,
શા માટ જીર્ણ કપાલ આવા રણ વિષે હસતું હવું?
મુજ પાદ વિજળી વેગ શા, પીતું ફરૂં હું સ્વેચ્છયા,
શાંત દૂરે ત્યાં જણાયે કંઇ કંઈ ભુરૂં અહા!

૨

કિંતુ હસે છે ખોપરીઓ દૂર પેલા રાનમાં
કર ઉતાવળ, કર ઉતાવળ હે કુરંગ કુરંગ હા!
હું દોડું વિજળી વેગથી ને ભય નથી મુજને જરી
શાંત દૂરે ત્યાં જણાયે કંઇ કંઇ ભુરૂં નકી.

૩

હસતી હતી કૈં ખોપરીઓ દૂર પેલી રેતમાં
હાડપિંજર હાથથી બોલાવતી'તી આવવા
સંતોષ થાયે ત્યાં સુધી પીધું કુરંગ, કુરંગ કે?
હજુ યે જણાયે કંઇ ભુરૂં શું દૂર ને દૂર ત્યાં અરે?

'કુરંગી'

મૃગ તૃષ્ણા.

લાંછિત ઉષા.

૧

આ અરસામાં ભાઇથી ન્હાસી છૂટેલો બિંબ આ બાજુ પોતાની પુત્રીને લઇને પૂર્વ દિશા તરફ ભાગ્યો. જંગલમાં પોતાનું ઘર બનાવ્યું અને રાજાની જાહોજલાલીથી ગબડી પડી એક રખડતા શિકારી જેવી તેની હાલત થઈ. રણ પુરૂં થઇ, જંગલની શરૂઆત જ્યાં થાય છે ત્યાં ટેકરીની બાજુએ એક ઝુંપડું બાંધી જંગલી ફળફુલો, શિકાર અને ઝરણાનાં પાણી પર જીવન નિર્વાહ કરતા તેઓ રહેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પત્નીના શોકમાં, પિતરાઈ ભાઈને હૃદયથી ધિક્કારતો અને દુનિયાથી કંટાળી પોતાની પુત્રી સિવાય બીજા કોઈપણ સાથી વગર વર્ષોના વર્ષો ને વિતાવવા લાગ્યો. ક્રમશઃ ક્રમશઃ વખત વીતતાં રાજ્યપાટ અને પૂર્વ જીવન ભૂલી જંગલમાંજ તે આનંદ માનવા લાગ્યો અને વખતોવખત બબડતોઃ एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा હવે મારી સ્ત્રી મરી ગઈ છે તો આ જંગલજ મારી સ્ત્રી. અને મને હવે કશાની પણ જો દરકાર હોય તો પાછળ મુકી ગયેલી આ પુત્રીનીજ. અને એ તો એનું સ્મરણ તાજું રાખવાનું ચિહ્ન છે. તેથી હવે એનું નામ બદલી નાખું કે ભવિષ્યમાં મારો પિતરાઈ એને ઓળખી ન શકે. નહિંતર એનું નામજ એના નાશનું કારણ

બનશે. અને નિયમાનુસાર તો નામ બદલવું એટલે હંમેશને માટે શુમ થવું, ભૂલાઇ જવું. માટે આજથી તે અલિપ્રિયા નામે મરી અરણ્યાની રૂપે પુનર્જન્મ ધારણ કરશે. અને નામમાં શું ? કારણ કે ભ્રમરો તો એક નહિ ને બીજે નામે એટલુંજ તેને ચ્હાશે.

હવેથી અરણ્યાની રાજપુત્રી મટી વનજીવીની પુત્રી તરીકે સમુદ્રની છીપમાં છૂપાયલા મોતીની માફક છૂપી અને અજ્ઞાત રીતે સરૂપતાને ઢાંકી પોતાના પિતા સાથે રહેવા લાગી. અને છતાંએ અગ્નિ ગમે તેવો ઢાંકપિછોડો કરવા છતાં પોતાના તેજને, ન બાળતા છતાંયે ખુણેખાંચરેથી પ્રકાશ્યા વિના ન રહે તેમ છૂપી ન રહી શકી. કારણ કે અરણ્યમાં ઉછરેલી છતાં અને તેનો બાપ તેને દિવસનો મોટો ભાગ એકલી મુકીને ઘણીવાર બહાર જતો, છતાંએ આશ્ચર્ય તો એ હતું કે જેમ સ્ફટિક સમા નીતરાં જલબિંદુઓ રાજહંસોની ગરદનને ભીંજાવવાને બદલે ઉલટાં શોભાવે તેમ જંગલની જડતાથી તેનો આત્મા અલિપ્ત રહી ઉલટો ચેતનવંત બન્યો હતો. એક દિવસ આ-શ્રમમાંથી ફરતી ફરતી જંગલના ગહન ભાગમાં ચાલી આવેલી ઋષિપુત્રીઓના ટોળાએ રણના રત્ન જેવી તેને જોઇ. જોતાંની સાથેજ તેઓ હર્ષઘેલી બની ગઇ. તેમના હંમેશના સાથી મૃગના નયનો જેવી ચક્ષુથી તેઓ નહોતી આકર્ષાઇ; પરંતુ તેના નિર્દોષ આત્મામાં રહેલી અપૂર્વ મધુરતાજ તેમને ખેંચી રહી હતી. અવારનવાર તેઓ હવે રમવા આવતી અને જંગલમાં ફરતાં ફરતાં મહાબુદ્ધિમાન ઋષિઓ પાસેથી સાં-

ભળેલી કેટલીયે વાર્તાઓ તેને સંભળાવતી. થોડા વખતમાંજ ઋષિપુત્રીઓને અત્યંત આશ્ચર્ય વચ્ચે જણાયું કે કુવામાં પાણી રેડનારા જેવી તેઓ મૂર્ખ હતી; કારણ કે એકવાર સાંભળ્યા પછી તેને યાદ રહી જતું અને વિચાર કરી કરીને તેનું સઘળું તત્ત્વજ તે ગ્રહણ કરતી. એટલું નહિ, પરંતુ તે સ્વર્ગીય ડહાપણના બીજને હૃદયરૂપી ક્ષેત્રમાં વાવી, કલ્પના જળથી સિંચી નવીન અને વિવિધ પુષ્પથી ભરિત વૃક્ષો નિપજાવતી. આવી રીતે મોટી થતાં સારભૂત પ્રાચીન વિદ્યાના આધાર સમી અને તે સમયનાં જ્ઞાનથી મિશ્રિત અલંકાર રૂપ તે થઈ. ખરેખર પૂર્વભવના સંસ્કારોનો પ્રભાવ અજબ છે. શિકારીની પુત્રી રૂપે છતાં જંગલના વૃક્ષમાં વહી રહેલો ભરપૂર પવિત્ર જીવન રસ જેમ ખરબચડી ડાળીઓને નવા અંકુરો અને કળીઓથી તથા સુરભિવંત અને ચિત્રવિચિત્ર કુસુમોથી સુવાસિત કરે તેમ તે અનુપમ જ્ઞાનરસથી ઉભરાતી હતી. લાવણ્ય અને સુંદરતામાં રખે પાછળ રહી જઇશ એ ઇર્ષાથી તેનું શરીર પણ આત્માના વિકાસને અનુરૂપ ખીલતું ચાલ્યું અનુકરણ કરવાની કોઇ આદર્શ વસ્તુના અભાવે ત્યાંનું વાતાવરણ અને વસ્તુનું તે અનુકરણ કરવા લાગ્યું: આખરે મૃગલીઓ અને નીલોત્પલો તેની આંખોને એકીટશે જોઇજ રહેતા, ચણીબોરો તેના અધરોને નિરખતા, વનવેલીઓ તેના હાથને નિહાળી રહેતી; જાણે અદેખાઇ અને આશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ ન બની ગયાં હોય શું ! તેના કેશ કલાપને જોઈ તમાલની છાયા ફીકી પડી જતી, અને લચી રહેલા કટિ પ્રદેશની બાહ્ય રેખામાં ફરતા કમ્મ-

બનશે. અને નિયમાનુસાર તો નામ બદલવું એટલે હંમેશને માટે ગુમ થવું, ભૂલાઇ જવું. માટે આજથી તે અલિપ્રિયા નામે મરી અરણ્યાની રૂપે પુનર્જન્મ ધારણ કરશે. અને નામમાં શું ? કારણ કે ભ્રમરો તો એક નહિ ને બીજે નામે એટલુંજ તેને ચ્હાશે.

હવેથી અરણ્યાની રાજપુત્રી મટી વનજીવીની પુત્રી તરીકે સમુદ્રની છીપમાં છૂપાયલા મોતીની માફક છૂપી અને અજ્ઞાત રીતે સરૂપતાને ઢાંકી પોતાના પિતા સાથે રહેવા લાગી. અને છતાંએ અગ્નિ ગમે તેવો ઢાંકપિછોડો કરવા છતાં પોતાના તેજને, ન બાળતા છતાંયે ખુણેખાંચરેથી પ્રકાશ્યા વિના ન રહે તેમ છૂપી ન રહી શકી. કારણ કે અરણ્યમાં ઉછરેલી છતાં અને તેનો બાપ તેને દિવસનો મોટો ભાગ એકલી મુકીને ઘણીવાર બહાર જતો, છતાંએ આશ્ચર્ય તો એ હતું કે જેમ સ્ફટિક સમા નીતરાં જલબિંદુઓ રાજહંસોની ગરદનને ભીંજાવવાને બદલે ઉલટાં શોભાવે તેમ જંગલની જડતાથી તેનો આત્મા અલિપ્ત રહી ઉલટો ચેતનવંત બન્યો હતો. એક દિવસ આ-શ્રમમાંથી ફરતી ફરતી જંગલના ગહન ભાગમાં ચાલી આવેલી ઋષિપુત્રીઓના ટોળાએ રણના રત્ન 'જેવી તેને જોઇ. જોતાંની સાથેજ તેઓ હર્ષઘેલી બની ગઇ. તેમના હંમેશના સાથી મૃગના નયનો જેવી ચક્ષુથી તેઓ નહોતી આકર્ષાઇ; પરંતુ તેના નિર્દોષ આત્મામાં રહેલી અપૂર્વ મધુરતાજ તેમને ખેંચી રહી હતી. અવારનવાર તેઓ હવે રમવા આવતી અને જંગલમાં ફરતાં ફરતાં મહાબુદ્ધિમાન ઋષિઓ પાસેથી સાં-

ભળેલી કેટલીયે વાર્તાઓ તેને સંભળાવતી. થોડા વખતમાંજ ઋષિપુત્રીઓને અત્યંત આશ્ચર્ય વચ્ચે જણાયું કે કુવામાં પાણી રેડનારા જેવી તેઓ મૂર્ખ હતી; કારણ કે એકવાર સાંભળ્યા પછી તેને યાદ રહી જતું અને વિચાર કરી કરીને તેનું સઘળું તત્ત્વજ તે ગ્રહણ કરતી. એટલું નહિ, પરંતુ તે સ્વર્ગીય ડહાપણના બીજને હૃદયરૂપી ક્ષેત્રમાં વાવી, કલ્પના જળથી સિંચી નવીન અને વિવિધ પુષ્પથી ભરિત વૃક્ષો નિપજાવતી. આવી રીતે મોટી થતાં સારભૂત પ્રાચીન વિદ્યાના આધાર સમી અને તે સમયનાં જ્ઞાનથી મિશ્રિત અલંકાર રૂપ તે થઈ. ખરેખર પૂર્વભવના સંસ્કારોનો પ્રભાવ અજબ છે. શિકારીની પુત્રી રૂપે છતાં જંગલના વૃક્ષમાં વહી રહેલો ભરપૂર પવિત્ર જીવન રસ જેમ ખરબચડી ડાળીઓને નવા અંકુરો અને કળીઓથી તથા સુરભિવંત અને ચિત્રવિચિત્ર કુસુમોથી સુવાસિત કરે તેમ તે અનુપમ જ્ઞાનરસથી ઉભરાતી હતી. લાવણ્ય અને સુંદરતામાં રખે પાછળ રહી જઇશ એ ઇર્ષાથી તેનું શરીર પણ આત્માના વિકાસને અનુરૂપ ખીલતું ચાલ્યું અનુકરણ કરવાની કોઇ આદર્શ વસ્તુના અભાવે ત્યાંનું વાતાવરણ અને વસ્તુનું તે અનુકરણ કરવા લાગ્યું: આખરે મૃગલીઓ અને નીલોત્પલો તેની આંખોને એકીટશે જોઇજ રહેતા, ચણીબોરો તેના અધરોને નિરખતા, વનવેલીઓ તેના હાથને નિહાળી રહેતી; જાણે અદેખાઇ અને આશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ ન બની ગયાં હોય શું ! તેના કેશ કલાપને જોઈ તમાલની છાયા ફીકી પડી જતી, અને લચી રહેલા કટિ પ્રદેશની બાહ્ય રેખામાં ફરતા કમ્મ-

રના વક્રાકારને જોઇ ન્યગ્રોધ વૃક્ષોની શાખાઓ નિસાસા મુકતી. રાજહંસો અને ગજો તેની ગતિ જોઇ શરમાઇ જતા અને અનુકરણીય ઉન્નત સ્તનોને જોઇ તેની હરીફાઇ કરવા અસમર્થ તુંબી એટલી એટલી ફુલતી કે અદેખાઇની મારી ફાટી જતી. પોતાના મધથીએ વધારે મધુર હોય તેમ માખીઓ તેના વદનકમલમાંથી વહેતી સુરભિથી ઉન્મત્ત બની જતી.

જે ક્ષણે તે બાળા મટી મુગ્ધા બની ત્યારથી જાણે સ્વચ્છ અને ફીકી ઉષાની નીતરી મણિમય લાલાશમાં કેવળ એકજ વાદળાના આગમન સમો તેનામાં ફેરફાર થયો હતો. જોકે તેના બાપે તેની તથા પોતાની કેટલીક વાત કરી હતી છતાં બધી વાત નહોતી કરી; પરિણામે તેની જીજ્ઞાસા વધતી ચાલી. અને કોઇ છુપો ખજાનો શોધી કાઢવા મથતી હોય તેમ તેના બાપના મુખમાંથી, અણચિંતી નીકળી પડતી અવારનવાર વાતો વડે તે તેનો ભેદ શોધવા લાગી. પોતે રાજપુત્રી છે એ વિચાર તેના મનમાં સંધ્યા સમયે ઉડતી ચામાચેણો માફક જ્યારે નવરી બેસતી ત્યારે આવતો અને જતો. પોતે ઉમ્મરમાં આવતાં એ આશાઓ ગુલાબની પેઠે ખીલવા લાગી અને ભવિષ્યના સ્વપ્ના જોતી કેટલીકવાર ઉષાની જેમ પોતેજ શરમિન્દી બની જતી. સાંભળેલી વાર્તાઓ અને દંતકથાઓથી ભરેલા મગજની ખોટી કલ્પનાઓથી ભૂતકાળ પરથી ભાવિના વિચારો બાંધતી, અને તે સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં હસતી અને પૂર્ણ થવાની અલ્પ આશાને લીધે ખિન્ન બનતી. આ વિચારો તેના મનમાં સ્વરાજ કરતા અને કોઇ કોઇવાર હિમાલયના હિમા-

ચ્છાદિત શિખરની પશ્ચિમ બાજુએ સૂર્યોદય પહેલાં જેમ આછી ભૂરી છાયા પ્રસરી રહે તેમ તેના મોં પર ગ્લાનિ પ્રસરાવતા. જોકે પોતે તેનાથી અજ્ઞાત હતી છતાંએ દરેક કુમારિકાની માફક કોઇ પ્રેમીના એકાએક પ્રગટી નીકળવાની ઈચ્છા તેના હૃદયમાં રમ્યા કરતી. તેના હજુ સુધી અસ્પર્શિત સ્નેહની ઝાંખી વાંચ્છનાથી ઉદ્ભૂત જાતિજન્ય એકાકિતામાં તે ઘણીવાર મગ્ન થઈ રહેતી. જ્યારે જ્યારે આવા સ્વપ્ના સૂર્યાસ્ત સમયે ટેકરીની નીચે પથરાઈ રહેલા રણની તરફ નિહાળી રહેતા જોતી, ત્યારે શ્વાસ રૂંધી રાખે એવી ઉન્માદિની આકર્ષકતાથી દુર દુર રેતીના રણની ભૂરી ક્ષિતિજમાં અવર્ણનીય અને આછી સુંદરતાથી યુક્ત પોતાના સ્વયંવરમાં રાજા મહારાજા, રાજકુમારો અને પ્રેમીઓનાં ટોળાંના આગમનના દૃશ્યો તરવરતાં જણાતાં. આવાં દૃશ્યથી આખરે અણદીઠ ક્ષોભ વડે તેનું પોતાનું હૃદય જાણે તેના પર અને પોતા પર ગુસ્સે ન થયું હોય તેમ ઉગ્રતાથી ધડકી ઉઠતું.

અને તોએ પોતાના પિતા સિવાય એકજ બીજા પુરુષને તેણે જોયો હતો. તે પણ જંગલના વૃક્ષની માફક તેનો સાથી બન્યો હતો અને બાળપણથી તેને અવારનવાર જોવાને તે ટેવાઈ ગઇ હતી. તે દૂર જંગલમાં રહેતો કોઇ યુવાન કઠિયારો હતો. તેને તેના બાપે જંગલમાંથી શોધી કાઢયો હતો, અને તેની સાથે તે શિકારે જતો. ઝરણાંની સ્વચ્છતા સમી તેની સાદાઇ અને ભલા સ્વભાવથી તેના પિતાનો સ્નેહ તેના તરફ ઢળ્યો હતો અને તેથી તે અવારનવાર તેમને મળવા આવતો.

તે શાલ વૃક્ષ જેવો ઉંચો બળવાન્, ભૂખરો અને વાળવાળો હતો. તેનું નામ જો કે, બબ્રૂ હતું, છતાં તેનો બાપ તેને રીંછ કહીને બોલાવતો અને અરણ્યાની પહેલાં તો તેને એજ નામે ઓળખતી; કારણ કે તે જ્યારે બાળક હતી ત્યારે ઘણીવાર તેની સાથે રમતી. અને જેમ જેમ મોટી થતી ગઇ તેમ તેમ બાળદૃષ્ટિએ તે તેને જોતી. પરંતુ તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે પોતાનામાં થઇ રહેલા ફેરફારો તેની દૃષ્ટિ ફેરવશે, અને આખરે ફેરવીજ. કારણ કે જેમ જેમ તે લાવણ્યમયી બનતી ગઇ તેમ તેમ તેનો સ્નેહ પણ વધતો ચાલ્યો, તે એટલે સુધી કે તે પ્રેમે અનહદ ભક્તિનું સ્વરૂપ લીધું. તે પ્રેમ ત્યાંના વાતાવરણ સમો સ્વચ્છ અને દુર્વાસના રહિત હતો. આખરે પોતે તેનાથી દૂર ન રહી શક્યો. તે હવે એટલી બધી વાર આવવા લાગ્યો કે તેનો પિતા ના કહેવાની તૈયારીમાંજ હતો, પરંતુ એટલામાં બબ્રૂએજ તેને અરણ્યાનીને પોતાની સ્ત્રી તરીકે આપવાની માંગણી કરી.

વજ્રપાત થયો હોય તેમ ફાટી આંખે બિંબ તેને જોઇ રહ્યો. કારણ કે બબ્રૂ પ્રત્યે તેનો ભાવ છતાં પોતાનો જમાઇ બનાવવો એ વિચારજ એટલો બધો અઘટિત હતો કે તેના મગજમાં તે ઉતરે એ તદ્દન અસંભવિત હતું. અને વિજળીના ચમકારાની માફક, એકાએક તે પોતાની પુત્રીના લાવણ્યથી અને અગ્નિ સમ્મુખ ઘી રાખવાના ભયજનક પરિણામથી ચેત્યો. જમાઇ તરીકે બબ્રૂને તિરસ્કારતો છતાં તિરસ્કારનું કારણ તે તેને સમજાવી શક્યો નહિ; તેથી પોતાની પાસેથી તેને

હાંકી કાઢયો અને અરણ્યાની આપવાની વાત તો દૂર રહી, પણ તેને જોવાનીયે મનાઇ કરવામાં આવી. જાણે પોતાના પર પડેલો વજ્રપાત બબ્રૂ પરજ ન ફેંકયો હોય ! બિચારો અભાગી બબ્રૂ આ સાંભળી દુ:ખ અને શોકનો માર્યો લગભગ ચેતન-હીન બની ગયો. આવું પૂછવા માટેજ પોતા પર તેને ધિક્કાર છૂટયો. આ તો પોતાના ધાર્યા કરતાં તદ્દન ઉલટુંજ પરિણામ આવ્યું. કારણ કે બિંબથીયે દૂર રહેવું તેને દુ:ખમય થઇ પડે એમ હતું, એટલો તેના પર તેને પ્રેમ હતો. પરંતુ અરણ્યાનીથી. દૂર રહેવાનો વિચારજ હૃદયમાં સોંસરી તલવાર ન ઘુસાડી દીધી હોય તેના જેવો હતો. બેભાન બની નીચી મુંડીએ એકલો તે જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

વિયોગને ન સહન કરતો છતાંએ બિંબની આજ્ઞાને ઉથાપવા અનિચ્છતો તે છુપોછુપો ઝાડીમાં આવી ભરાઇ અરણ્યાનીને નિરખતો, અને કેટલીક વખત તક સાધી જ્યારે એનો બાપ બહાર ગયો હોય ત્યારે તે કાયરની માફક ધ્રૂજતો સંતાતો એની પાસે આવીને વાતો કરતો. પિતાની આજ્ઞા અને જાણ વગર આવતો જોઈ અરણ્યાની નાખુશ થતી. વળી એના હૃદયમાં જેવા ભાવો હતા તેવા ભાવો તેનામાં એને સારૂ ઉદ્ભૂત ન હોતા થયા; છતાંએ કાંઇક દયા લાવી, કંઈક બાળપણામાં સાથી હતો એમ વિચારી, અથવા કદાચ તેની નિર્દોષ પ્રશંસાથી રાજી થઇ અને ઘડીભર તેને ચીઢવી વખત વીતાવવા કે વધુ સારા પ્રેમીના અભાવે એ તેની સાથે થોડી ઘણી વાત કરતી, હસતી, વાતો કહેતી, રાજી કરતી, વળી

નિરાશ કરતી અને ફરી નહિ આવવાનું વચન લઈ વદાય કરતી. દરેક વખતે તે વચન આપતો પણ તરતજ તે પાછો આવતો, કારણ કે તેનાથી રહેવાતું ન હોતું. જો કે તેના તરફથી ઠપકાની બીક રહેતી છતાં તે આવવાની હિંમત ભીડતો સો વખત જીંદગીને જોખમમાં નાંખવી પડે તોએ તે એના ઠપકાના અસી રૂપી તડકામાં બેસી રહેવા રાજી હતો. ઘાસ તૃણમણિને વચન આપી આકર્ષાવાની ના કહે તેનો કંઇ અર્થજ નહિ. એવા શબ્દો તો વહેતા ઝરણ પર દોરેલા ચિત્રની જયમ તત્ક્ષણ નાશ પામે છે.

૨

એક દિવસ એવું બન્યું કે બિમ્બ અરણ્યાનીને ઘેર એકલી મુકી જંગલમાં શિકાર કરવા ચાલ્યો ગયો. તેજ સવારે તે પોતાની હંમેશની જગ્યાએ એક પડેલા ઝાડના થડ પર હથેલીથી દાઢી ટેકવી યુવાવસ્થાની ઇચ્છાઓના મૂર્તિમંત રંગ સમા ભૂરા ક્ષિતિજ સ્વપ્નમાં લીન થતા રણમાં દૃષ્ટિ ફેંકી અનિમિષ નયને બેઠી બેઠી નિહાળી રહી હતી. જે તરફ જોતી હતી તેનું અનુકરણ કરતો તેનો આત્મા જાણે શાંત રણનું અસ્પષ્ટ અને અવર્ણનીય સ્વપ્ન દર્પણજ બન્યો હોય તેવો જણાતો હતો. એ એટલી બધી પોતાના વિચારોમાં લીન બની ગઇ હતી કે આજુબાજુ શું થતું હતું તેનું એને ભાન ન હતું. છતાંએ વખતોવખત હૃદયના ઉંડાણમાં છૂપાયલો મધુર આનંદ છૂપાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન છતાં મંદ મંદ સ્મિત રૂપે એના અધરોપર તરવરી આવતો. અને વારે ઘડીએ એની આંખો ચમકી ઉઠતી અને મુખ પર શેરડા પડતા. ઘડીમાં

રણમાં દૃષ્ટિ ફેંકી અનિમેષ નયને બેઠીબેઠી નિહાળી રહી હતી.

સરવર જલમાં પવનના વહેણુથી લહરી ઉઠી આવે તેમ શરીરમાંથી ધ્રૂજારી પસાર થઇ જતી.

આમ બેઠી હતી એટલામાં બભ્રૂ સૈન્યની જગ્યાએ શોધતો જંગલમાંથી ધીસે ધીસે ત્યાં આવી ચઢયો. એકાએક એને બેઠેલી જોઈને ક્ષણભર ખંચાયો, ધીસે આગળ વધ્યો અને એની પાછળ થોડે દૂર ઉભો રહ્યો. એ જાણતી નહોતી તેથી મલકાયો પણ જાણશે ત્યારે શું હાલત થશે એ વિચારે જરા ગભરાયો. ધડકતે હૈયે ધ્રૂજતો આહ્‌લાદ અને અનન્ય પ્રેમથી દાઢી તથા ગળાની બાહ્ય રેખા અને ગાલના વલણની બાજુએ જરાતરા દેખાતા અધરોના ખૂણાને મૂગોમૂગો જોઇ રહ્યો. થોડોક વખત તે અધરોને સંપૂર્ણ નિહાળવાને અધીરો બની આગળ વાંકો વળ્યો; અને એક પગ ઉંચકી વગર જોયે આગળ મુકયો. મુકતાં સુકી ડાખળી પર પડયો અને પડતાં તે તડ કરતી ભાંગી ગઇ.

અવાજ થતાંજ ભયગ્રસ્ત બની ઝબકી તરતજ અરણ્યાનીએ પાછું જોયું. અને આશ્ચર્ય! તેને જોતાં એના ચ્હેરા પર અજાયબી અને નાખુશી આવી ગઈ. છૂટકારાની સાથે નિરાશાની લાગણીઓ પણ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. જાણે આના વિના બીજા કોઈની આવવાની વાટ જોતી હોય, આશા રાખતી હોય. અને લગભગ બ્હી રહી હોય તેમ જણાતુ હતું. જરા ગભરાઈ વગર બોલે એ તેને નિહાળી રહી હતી એટલામાં બભ્રૂ શોકાર્ત બની બોલ્યો; “ અરણ્યાની, આટલો બધો કોનો અને શાનો વિચાર કરતી હતી કે મારા આવવાનીયે ખબર ન પડી ? કારણ

બબ્રૂ ભાર દઈને બોલ્યો: સ્નેહ ! તું એ શબ્દની ગંભીરતા અને અર્થ સમજતોજ નથી.

તીરછી આંખે એ ક્ષણભર તેને જોઇ રહી, પણ તે તેના ભાવ કળી શકયો નહિ. એક ઉંડો શ્વાસ લઇ એણે મોં ફેરવી નાખ્યું, અને બેદરકારીથી કહ્યું: શું હું નથી સમજતી? ત્યારે મને કહે, સમજાવ; કારણ કે હું તારા પર સ્નેહ રાખું છું એ બતલાવવા હું તને મારી પાસે થોડોકજ વખત બેસવા દઈશ. મારી પાસે બેસ અને આવો શોકપૂર્ણ ન દેખા. નહિંતર હું એમ સમજીશ કે પ્રેમ કરવો એટલે દુઃખી બનવું: બાકી હું તો નિર્દોષપણે એનાથી ઉલટુંજ કલ્પતી હતી. બબ્રૂએ કહ્યું: તેમાં તું બિલકુલ છેતરાઇ છે; કારણ કે પ્રેમ એટલે દુઃખ. તે હસી અને બોલી ઉઠી: અરે, ત્યારે તો તેના વગર છું તેજ સારી છું. શું! મને દુઃખી જોવા તું રાજી છે? તેણે કહ્યું: મારા અનુભવથી હું તને કહું તો મારી માફક જે પ્રેમી તેની ધારણામાં નિષ્ફળ નીવડે છે તે નક્કી દુઃખી થવોજ જોઇએ. હવે તો હું તારા પિતાનું ભૂંડુ ઇચ્છું એમ ઘણીવાર થયાં કરે છે, કારણ કે મારી ધારણા રૂપી ચંદ્ર અને મારી વચ્ચે એક વાદળાની માફક તે નડે છે. એણે પૂછયું—અને તે ચંદ્ર કયો? તે બોલ્યો: તે તું સારી પેઠે જાણે છે; તું પોતેજ. તને મારી સ્ત્રી બનાવી હમેશને માટે જંગલમાં એકલા રહેવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

અરણ્યાની બોલી: ઓ બબ્રૂ, સરવાળે તું ધારે છે તેવાં પરિણામમાં તારી ઇચ્છા સફળ થવામાં તું બિલકુલ નિરાશ

કે કશાનો વિચાર કરતી હોય તેમ તારા હોઠ પર સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. પણ મને ખાતરી છે કે મારા વિચારે કે મારા આગમનથી તેમ બન્યું નથી."

અરણ્યાનીના મોં પર શરમના શેરડા પડ્યા, પરંતુ બીજી ક્ષણેજ તે બદલ એ ગુસ્સે થઇ અને જાણે તોરથી બોલી: બભ્રૂ, મારા વિચારોને તારે લાગે વળગે શું? તે કંઇ તારા ગુલામ બુલામ છે? મારા વિચારોની અદેખાઇ કરવાનો તને શો હક્ક છે? અહિંઆ આવવાની રજા તો લીધી નથી. ફરી અહિંઆ નહિ આવવાનું શું તેં વચન નહોતું આપ્યું? તે છતાંએ મારા વિચારોને અજાયબીમાં ગરકાવ કરવા તું આવીને ઉભો છે. હું તારો સ્વપ્ને પણ વિચાર નથી કરતી. તેમ છે છતાંએ, અહિંઆ કોઇ તારો હરીફ તો છે નહિ. બભ્રૂ કચવાઇને બોલ્યો:-હરીફોથી કંઇ વાત વધારે વિફરે એમ નથી, કારણ કે તુંજ કહે છે કે હું તારો સ્વપ્ને પણ વિચાર નથી કરતી. વગર હરીફે પણ તેં અને તારા પિતાએ મને હાંકી અને તિરસ્કારી મૂકયો છે. પછી એ નમ્ર અવાજે બોલી:-ના, બભ્રૂ, હું એમ નથી કરતી. તું તો મને જેવો પહેલાં લાગતો હતો તેવોજ હમણાંએ લાગે છે. ત્યારે બભ્રૂ બોલ્યો: અફસોસ! તેજ તો દુ:ખ છે. કારણ કે હું એનાથી કંઇક વધારે લાગું એમ ઇચ્છું છું. અરણ્યાની બોલી:-ઓ બભ્રૂ, શું વધારે? તે તેના તરફ શોકપૂર્ણ દ્રષ્ટિએ જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો: પ્રિય અરણ્યાની, મારા પર જરાક સ્નેહ નહિ રાખે? તે હસી અને બોલી: અરે ગાંડા બભ્રૂ, શું હું તારા પર ભાવ નથી રાખતી?

કહેવા અંતઃપુરમાં દોડયો. પરંતુ તેના અતિ આશ્ચર્ય વચ્ચે જણાયું કે જાણે પોતાના મરણનીજ વાત કહેવા ન આવ્યો હોય તેમ બધાં ચોધાર આંસુએ રડતાં હતા. તેથી તે બોલ્યો મા, હરખને વખતે આ શોકનું કારણ શું ? શું સૂર્યોદય થાય તે વખતે પણ ધુમસ પ્રસરી રહે?

પરંતુ માતા શોકપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તેને નિહાળતી બોલીઃ મૂર્ખ ! તારો ઉગતો સૂર્ય અસ્ત પામી રહ્યો છે. પશ્ચિમ દિશાને તું પૂર્વ માની રહ્યો છે, અને થોડા વખતમાં તારી રાત પડશે. ચંદન બોલ્યો; મને તમે કહો છો તેમાં કશી સમજ પડતી નથી. તેની માએ કહ્યું: તારા પિતાને–રાજાને— ઘણા વખત પહેલાં જીવન ટકાવી રાખે એવું અમૃત મળ્યું છે અને હજુયે તે બીજા પંદરસો વર્ષ જીવશે. આ તો પોતાના આનંદની ખાતર પોતાના છોકરાઓની તે મશ્કરી કરી રહ્યા છે. કારણ કે બધાયે યુવરાજો એની પહેલાં મરી જવાના અને તારા યે તેજ હાલ. ગધેડાના નાક આગળ જેમ તેનો પકકો માલીક લીલા ઘાસનો ભારો રાખી ઘસડે પણ તેનાથી ખવાય નહિ તેમ આ રાજ્ય અને પાટની લાલચ છતાં તેનું એક પગથીયું પણ તમે ચઢી શકો એમ નથી. તારો દેખાતો સૂર્ય થોડા વખતમાં અસ્ત થતાં ખરો સૂર્ય–તારો પિતા–મધ્યાહ્નના તડકાની જેમ પ્રકાશશે.

આ સાંભળતાંજ ચંદનનું મોં લેવાઈ ગયું. તે આવ્યો ગયો અને માતાની વાત સાંભળી તેના મુખ પર શોકની નિશા છવાઈ ગઇ. યુવરાજ પદનો ત્યાગ કરી યાત્રાળુની માફક તીર્થે

બનશે, કારણ કે આશાપર્વતના ઉંચા શિખરે જેટલાએ ચઢયા છે, તે બધાએ ચંદનની માફક દયાજનક રીતે છેતરાયા છે. બ ્, બોલ્યો: "ચંદન કોણ હતો?" અને તે મનમાં બબડયો: ચંદનની કે એમે તેની વાત એ ભલે કરે. એ છેતરાઇને મને અહિંઆ બેસવા તો દેશે અને બેઠો બેઠો એના અધરો અને ચક્ષુઓ નિહાળ્યાં કરીશ.

અરણ્યાનીએ કહ્યું; બભ્રૂ, તું એટલો બધો ભોળો છે અને તારો આત્મા સ્ફટિક સમો એટલો નિર્મળ છે કે તું બોલે નહિ તોએ હું તારા વિચારોને જોઈ શકું છું. શું તું એમ નહોતો બબડયો: મારે ચંદનની જરાએ દરકાર નથી, હું તો એ બોલે તે સાંભળ્યાજ કરીશ? બભ્રૂ શરમિન્દો બની નીચું જોઇ રહ્યો. અરણ્યાની તાળી પાડી બોલી ઉઠી: કેમ, બભ્રૂ, કેવો પકડાયો? છતાં નિરાશ ન થા, હું તને ચંદનની વાત તો કહીશજ. સાંભળ, ઘણા વખત પહેલાં એક રાજા હતો, તેને ઘણી રાણીઓ અને પચાસ પુત્રો હતા. આ ચંદન તેમાંનો એક હતો. હવે આ બધા પુત્રો ચિંતામાં ને ચિંતામાં કહેતા અને વિચારતા કે બાપના મરણ પછી કોણ ગાદીએ બેસશે. આમને આમ તેઓ એક બીજા સામે ઘુરકતા હરીફ તરીકે રહેવા લાગ્યા. ચંદનની સ્થિતિ તો, ઓ બભ્રૂ, તારા કરતાં એ વધારે ખરાબ હતી કારણ કે તારે તો કોઈ હરીફ નથી. થોડો વખત પછી રાજાએ આજ ચંદનને ચૂંટી યુવરાજ તરીકે સ્થાપવાની યોગ્ય ક્રિયા કરી. ક્રિયા પૂરી થયા બાદ તે હર્ષિત યુવરાજ પોતાની માતાને પોતાના સુભાગ્યની વાત

એ તો તું જુએ છે. એટલે હવે રાજપુત્રના આગમન સિવાય મારી સ્થિતિ બરોબર એના જેવીજ છે. અને, શું જગત રાજાઓ અને રાજપુત્રોથી છલાછલ ઉભરાતું નથી ? બબ્રૂ દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકી બોલી ઉઠયો: અફસોસ! અરણ્યાની, મારા હૃદયને તું જખમાવી રહી છે. અને મને જો બીક હોય તો એનીજ છે કારણ કે જંગલમાં કોઈ આવતુંજ નથી તેથીજ તું અહીં રહી શકી છે. પવન જેમ કમળની સુરભિને પ્રસરાવે અને માખીઓ તેથી તેનું મધ લૂંટવા તૂટી પડે તેમ રખે ખરેખર કોઇ અજાણ્યો આ જંગલમાં ઘુસી તને જોઇ લે અને તેની ખબર બીજે ફેલાવે એજ બીકે આખો દિવસ ધ્રૂજું છું. ત્યાર પછી ખરેખર તારે ને મારે માટે સઘળું ખતમ થયલું સમજવું.

અરણ્યાની મસ્તી કરતી બોલી; ઓ રીંછ, ત્યારે શું ? કુસુમને તેના ભોગી ભ્રમરને આપવાની તું ના કહેશે ? અને રાજના બગીચામાં ઉગ્યું હોય કે જંગલમાં ઉગ્યું હોય છતાં દરેક પુષ્પને સારૂ એજ સરજીત અને યોગ્ય સ્થાન નથી શું ?

ફરી બભ્રૂ દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી બોલી ઉઠયો: અરણ્યાની, તારા શબ્દો કારી ઘા જેવા છે અને મારી બીકોનો આબાદ પડઘો પાડે છે. પરંતુ મારે સારૂ તો હું એટલું કહીશ કે તને લઈ જવા આવનાર રાજા ખબરદાર રહેશે તો સારૂં છે. કારણ કે મને તેની ખબર પડશે અને જંગલમાં મને મળશે તો તને લઇને કે લીધા વિના ફરી ઘેર પહોંચવા નહિ પામે. તેની આખમાંથી ઝરતું ખુન્નસ અને દાંતના કચકચાટથી

તીર્થે રખડી ઘણાં વર્ષ પછી તે મરણ પામ્યો. પરંતુ તેનો પિતા તો રાજ્ય કર્યાજ કરતો હતો અને પહેલાંની માફક એક પછી એક પુત્રને યુવરાજ બનાવ્યેજ જતો હતો.

૩

અરણ્યાનીએ આવી રીતે વાત પૂરી કરી એટલે બભ્રૂ સલકાઈને બોલ્યો: અરણ્યાની, તારી વાત મૂર્ખાઇ ભરેલી તેમજ બિલકુલ અસંબદ્ધ છે. ઉલટું તેનાથી મને ઠપકાને બદલે સાંત્વન મળે છે. કારણ કે તારો પિતા કંઇ રાજા નથી અને બીજું તે અમર નથી. તેના મરણ પછી તું મારા હાથમાંથી ક્યાં છટકશે? કારણ કે જંગલમાં આપણે એકલાંજ હોઇશું.

ત્યારે અરણ્યાની બોલી: બભ્રૂ, તને અટળ શ્રદ્ધા છતાં શું થશે તે કોણ જાણે છે? ઓ રીંછડા, મૂર્ખ અનુમાનોથી એમ ન ધારી લે કે હંમેશને માટે હું જંગલમાંજ પડી રહીશ. તેને કંઇ થાય તોએ એમ ન ધારતો. તું કહે છે કે મારો પિતા રાજા નથી પણ હું કહું છું કે ખરી વાત કોણ જાણે છે! આટલું બોલતાં એકાએક તે તેના તરફ ફરી. તે વખતે ઇર્ષા અને ગુસ્સાનો અગ્નિ તેની આંખોમાં ભભૂકી રહ્યો હતો. તેણે કહ્યું. બભ્રૂ, બીજી વાર્તાઓની માફક કદાચ કોઈ રાજપુત્ર એકાએક આવીને મને લઇ જાય તો? દુષ્યન્તને શકુન્તલા આવાજ વનમાંથી નહોતી જડી શું! પણ કદાચ તું એમ કહેશે કે તે મારા કરતા વધારે સુંદર હતી. બભ્રૂ સખેદ બોલ્યો: એવું હું કંઇ કહેવા માંગતો નથી કારણ કે શકુન્તલા કે કોઈ બીજી સ્ત્રીથીએ તું વધારે સુંદર છે. અરણ્યાની બોલી

મુંખ ભગવાન પાસે, નમસ્કાર કે પ્રદક્ષિણા કર્યા વગર અસભ્યતા અને અવિવેકપૂર્વક જઇ ઉભા. તેની ઉદ્ધતાઇથી ગુસ્સે થઈ તે જાણી જોઇને અપમાન કરનાર યોગીને શાપ આપવાની તૈયારીમાં હતા એટલી વારમાં ક્ષમા તથા પ્રાર્થનાથી તેમને શાંત પાડચા. તેમને ઠંડા પાડી ભૃગુ આગળ ચાલ્યા અને કૈલાસ પાસે આવી મહેશ્વરની ખબર કાઢી. ચન્દ્રશેખરને એની જાણ થતાં તેણે એવું કહેવડાવ્યું કેઃ મારી અર્ધાંગના હિમસુતા સાથે રમતમાં બેઠો છું એટલે મને હમણાં ફૂરસદ નથી. ત્યાંથી નીકળી ભૃગુ ભર નિદ્રામાં પડેલા વિષ્ણુભગવાન પાસે આવ્યા અને તેને છાતી પર એવી સજજડ લાત મારીને ઉઠાડચા કે તેના પગને ઇજા થઇ. ત્યારે શ્રીપતિ સભ્યતાપૂર્વક ઉભા થઈ નમ્ર અને દયાભર્યા અવાજે બોલ્યા, ઓ ભૃગુ, તારી લાત એવી હતી કે તારા પગને ઇજા થઈ હશે અને સાધારણ રીતે ઝીલનાર કરતાં આપનારને ઘા વધારે ઈજા કરે છે. નીચે બેસી તે દયાળુ દેવે તેનો પગ ખોળામાં લઈ ધીમે ધીમે મસળ્યો. થોડા વખતમાં તેનું દુઃખ દૂર થઇ ગયું ત્યાર પછી ભૃગુ બોલ્યાઃ આ દેવ કરતાં બીજા કયા વધારે મોટા ? કારણ કે દેવ થઇને અને તેયે સૌથી શ્રેષ્ટ, આવા એકાએક થયલા હુમલાને નમ્રતા અને દયાપૂર્વક પોતાની ભૂલ ગણી કોણ જતો કરે ? ખરેખર જેવી રીતે નીલ સ્ફટિક સ્વચ્છ, બિલકુલ નિર્મળ અને કલંકરહિત હોય તેમ દેવનું ખરેખરૂં લક્ષણ હોય તો આજ છે.

અરણ્યાની ગભરાઈ ફીકી પડી ગઇ. ધીમે અવાજે તે બોલી: ખરેખર, જો પ્રેમના આવાંજ પરિણામ આવતાં હોય તો તે બુરી વસ્તુ છે. અને પહેલીજ વખતે મને ખાતરી થાય છે કે તારૂ રીંછ નામ યથાર્થજ છે. શું, મને શોધતો આવે તેટલા ખાતર નિર્દોષ અને તને ઈજાયે ન કરી હોય તેવા રાજપુત્રનું તું ખૂન કરશે? બભ્રૂ કડક અવાજે બોલી ઉઠયો:–મારી પાસેથી તને ચોરી જાય એના કરતાં વધારે ઇજા મને તે શું કરવાનો હતો? પણ તેને ફકત આવવા તો દે, પછી જો!

અરણ્યાની ધીમેથી બોલી ઓ અસભ્ય, જંગલી અને મોહાંધ બભ્રૂ, ભૃગુએ કર્યું તેમ જે માણસ ઇજા કરનારને ઈજા કરવાને બદલે તેને આવકાર આપે છે તેજ ખરો સદ્‌ગુણી છે. એ વાર્તા પરથી તારે ધડો લેવાની ખાસ જરૂર છે. બભ્રૂ બોલ્યો: ભૃગુ કે કોઈની મને તલભાર દરકાર નથી. અને આ બાબતમાં મારા અભિપ્રાયની જો તે વિરૂદ્ધ હોય તો હું પહેલેથીજ કહું છું કે તારો ભૃગુ મૂર્ખ છે.

અરણ્યાની તેના હાથ પર હાથ મૂકી નમ્રતાથી બોલી: ઉલટું તે યોગી હતો. બેસ, અને એની વાત શાંતિથી સાંભળ. ઘણા વખત પહેલાં કયા દેવ ઉત્તમ અને મોટા તે વિષે ઋષિઓમાં તકરાર ઉભી થઇ. કેટલાકે બ્રહ્મા તો કેટલાકે ચન્દ્રશેખર તો કેટલાકે શ્રીપતિ મોટા એમ કહ્યું. આખરે તકરારનો અંત આવે એમ ન લાગતાં એવું ઠરાવ્યું કે પરીક્ષા કરી નક્કી કરવું. તેઓમાંથી ભૃગુઋષિને દેવોની પરીક્ષા લેવા ચૂંટી કાઢયા. તે પ્રમાણે ભૃગુ નીકળ્યા અને પહેલાં બ્રહ્માને મળ્યા. તે ચતુ-

એણે તો તને રાજપુત્રોના લોહીનો તરસ્યો બનાવ્યો છે પણ આમ જો, હું તને સહેલો રસ્તો બતાવું: મનેજ મારી નાખ. કારણ કે આથી કરી તું કલ્પિત અને પ્રેમઘેલા રાજકુંવરોને એકજ ફટકે એવો આબાદ છેતરી શકશે કે ન પૂછ વાત. હું જીવીશ તો કજીયો અને ખુનરેજનું કારણ થઈ પડીશ એમ મને લાગે છે.

અને તે તાકીને તેના તરફ જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો: મારા પ્રેમની મશ્કરી ન કર, કારણકે કદાચ તું ધારે છે તેના કરતાં યે તે વધારે સાચું છે. શું કોઇ રાજપુત્ર હું તને ચાહું છું તેનાથી અડધું યે ચાહશે? છતાંએ હું ધારૂં છું તેમ, તું મને નહિ ચાહે કારણ કે હું તારા મગજમાં નથી અને રાજપુત્ર નથી. ત્યારે તે હસીને બોલી: અફસોસ! બબ્રૂ, તું ગાંડો થઇ ગયો છે. આ તો બધી કલ્પનાની વાતો છે. અને તે સાંભળી જાણે તારી સામે આવી ઉભા હોય તેમ તું ખુન્નસે કેમ ભરાયો છે. તે બોલ્યો: એઇ! સ્વપ્નોજ અને તોએ તે સ્વપ્નો લાગણીભર્યાં અને તારાં છે. રાજાઓજ તારા સ્વપ્નોની મૂળ વસ્તુ છે. તું રેતી તરફ જોઇ રહે છે ત્યારે આજ વિચારો તારી કલ્પનાનો વિષય નથી હોતો શું? શું! હું ખોટું કહું છું? કોઈ રાજપુત્ર આવી તારૂં જીવન આનંદથી ઉભરાવે અને આ જંગલના એકાંતમાંથી તારા પિતા અને મારાથી તારો ઉદ્ધાર કરે એમ શું તું નથી ઇચ્છતી? હું તારી કિંમતમાં ઉતરી ગયો નથી શું? તારા અમીરજાદા સિવાય બીજા શેનો તું વિચાર કરે?

તે અરણ્યાની તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. તેની અને એની આંખો એક થતાં તે જરા ધ્રૂજી અને મોં ફેરવી બોલી: અફસોસ! બંધુ,- તારામાં પ્રેમ નથી પણ ઇર્ષા છે. અને તેથીજ જે નથી તે તું જોઇ રહ્યો છે. માટે મારા સ્વપ્નો જેવા તુચ્છ વિષય પર માથાકુટ કરવાનું છોડી દે, નહિં તો તું ચીંચોલીના ભાંડો જેવો ગણાશે. તે બોલ્યો: અંગુઠા પર ઉભા રહેવા છતાં ન મેળવી શકાય તેવાને મેળવવા પ્રયત્ન કરનાર મૂર્ખની કોટિનો હું છું, અને તેજ તારા વિચારો છે. અરણ્યાની બોલી: જો, મેં ખરૂંજ કહ્યું તેમ તું ચીંચોલીના શેખચલ્લીઓમાંનો એક છે. એક દિવસ તે નગરમાં તેના વાળના રંગ પરથી ઓળખાતો પિંગ નામનો દાંભિક યોગી આવી ચઢયો. રાજમહેલની સામેના ચોકમાં પડાવ નાખી પોતાના ડાબા હાથને લાંબો કરી હથેલીમાં એકે ચિત્તે જોતો તે બેઠો. આવી રીતે આજુબાજુ કશા પર લક્ષ આપ્યા વગર રાત સુધી પોતાના હાથ તરફ જોતા ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં રોજ તેણે બેસવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમ રોજને રોજ થવાથી લોકોનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું અને તેની આજુબાજુ ટોળેટોળાં ભેગા થઇ તેની આવી અજબ વર્તણુક માટે પરસ્પર વિરોધી વિચારો દેખાડવા લાગ્યા. એકે કહ્યું: આ મહાત્મા તો પંચતંત્રનું ધ્યાન ધરી રહ્યા છે બીજો બોલ્યો: અરે! આ પવિત્ર પુરૂષ મરણને વિચારી રહ્યા છે. વળી ત્રીજાએ ટાપસી પૂરી: શું આ યોગી નથી? ત્યારે પંચાગ્નિ સિવાય બીજા શેનું ધ્યાન ધરે? એટલામાં એક પંડિત પસાર થતા હતા, તેણે કહ્યું: એ તો સાવયવ તર્કદર્શન અને

તેના ભેદોનું ચિંતવન કરી રહ્યા છે. વળી બીજાએ કહ્યું: શું આ ડાબો હાથ નથી ? ત્યારે તો એ શક્તિનુંજ ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. વળી એમાંથી એક દોઢડાહ્યો બોલી ઉઠયો: આ મહાપુરૂષો કામદેવના પંચશર સિવાય બીજા તે શેનું ધ્યાન ધરે! એટલામાં એક બ્રાહ્મણે ઉમેર્યું: તારો તર્ક ખોટો છે, કારણ કે એ તો આત્માનું ચિંતન કરી રહ્યા છે. એટલામાં ત્યાંથી પસાર થતાં કોઇ ગોવાળીયાએ પોતાના ડહાપણનો ભંડાર ખરચી નાખ્યો. અરે, આ મહાત્મા તો ગાયના વિધવિધ અવયવોનો વિચાર કરી રહ્યા છે. કારણ કે ગાય કરતાં બીજું શું વધારે પવિત્ર છે ? આવી રીતે આખા નગરમાં હોહા અને ધમાધમ મચી રહી. તેની બાબતમાં પક્ષ પડી જતા નગરજનો આપસઆપસમાં બાથંબાથી પર આવી ગયા. આ સઘળો વખત પેલો યોગી તો જાણે કંઇજ ન બનતું હોય તેમ શાંતિપૂર્વક પોતાના હાથને જોતો બેસી રહ્યો. આખરે રાજાએ પોતાના અમલદારોને મોકલી તેને કહેવડાવ્યું કે હમણાં ને હમણાં નગરમાંથી ચાલ્યો જા. કારણ કે તારી હાજરીથી લોકો ઉશ્કેરાય છે. જવાબમાં પિંગે કહ્યું: મારા ધ્યાનમાં જો ભંગ પડાવશો તો તડકો અને વરસાદ આ નગરમાં નહિ પડે એવો હું શાપ આપીશ. તેના શાપથી બ્હીને રાજાએ ચાતુરીથી કામ લેવા માંડયું. રાત્રે પુરોહિતને તેની પાસે મોકલ્યો અને તે હઠીલા યોગીને પોતાની મેળે લાખ રૂપીઆ લઈ ચાલ્યા જવા સમજાવ્યું. નગર બહાર જતાં તેના ચેલાએ ધીમેથી પૂછ્યું; ગુરૂ મહારાજ આપ શાનું ધ્યાન

ધરતા હતા ? મને જાણવાની જીજ્ઞાસા થઇ છે. આ પરથી તે દાંભિક યોગી ખડખડાટ હસી પડયો. તેણે કહ્યું, મારા પોતાના હાથ સિવાય બીજા કશાનો વિચાર નહોતો કરતો; આ તારે શીખવા જેવો પાઠ છે કારણ કે મૂર્ખાઓનો સ્વભાવજ છે કે બિલકુલ સાદું હોય તેયે તેઓ સમજી શકતા નથી અને જે આ સમજે તેની પાસે અમૂલ્ય ખજાનો છે અને તેજ જગતનો ગુરૂ છે.

૫

તે બોલતી હતી તેટલીવાર બભ્રૂ તેને અનિમેષ દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યો. વાત પૂરી થતા એકાએક તે બોલી ઉઠયો. અરણ્યાની, તું મને ઉંધું ભરમાવે છે. તે બોલી કેવી રીતે, એ બભ્રૂ ? તેણે કહ્યું: આજે તારામાં આસ્માન જમીનનો ફેર પડી ગયો છે, કારણ કે રોજ તારા મુખ ઉપર જણાતી ગ્લાનિ ઉડી ગઈ છે અને તું ક્ષુભિત, આનંદિત અને અજબ બની મને આડી અવળી વાતો કરી મારાથી કંઇ છૂપાવવા, બાળકની માફક મને ફ્રીઝવી મારૂં ધ્યાન બીજી તરફ ફેરવવા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ જણાય છે. કહે કે ન કહે આજે આપણા બેની વચ્ચે, અગાઉ કોઇ દિવસ નહોતી એવી પ્રચંડ દિવાલ આવી હોયે એમ મનેં લાગે છે. અરે ! મને ખાતરી છે, પણ મને સમજણ નથી પડતી. તોએ એટલું તો નક્કી છે કે તું મારી આંખમાં ધુળ નાખી તારા આત્મામાં થઇ રહેલા ક્ષોભને છૂપાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

અરણ્યાનીના ભવાં ચડયાં, શરમાઇ, હસી અને આખરે

બોલી: બબ્રૂ, તારો પ્રેમ એ રોગ છે. તેથીજ તારૂં મસ્તક કાલ્પનિક કુતર્કોથી ઉભરાય છે અને તારા આત્મામાં શંકાએ ઉત્પન્ન કરેલાં મિથ્યા દૃશ્યો તારી આંખે જણાય છે. તે બોલ્યો: અફસોસ! તારૂં પોતાનું વર્તન તારી વાતને જૂઠી પુરવાર કરી રહ્યું છે. તું આજે પહેલાંની અરણ્યાની નથી અને તે હું સાચુંજ કહું છું. અને હવે ત્યારે, તારી વાતોના બદલામાં એક વાત હું કહીશ, પરંતુ તારા જેવી નહિ. મારી તો ઘણી શોકજનક અને બિલકુલ સાચીજ છે.

અરણ્યાની ફરી અને ચિંતાજનક દૃષ્ટિએ તેને જોઇ રહી. તે બોલી: ઓ બબ્રૂ, એક વાર્તા, અને તે યે વળી તું કહે છે! શું વાત છે? તે બોલ્યો: તને યાદ છે કે થોડો વખત પહેલાં તને જોયા પછી છેલ્લીજ વખત જંગલમાં આપણે ફરતાં હતાં? તે બોલી: હા. ત્યારે તેણે કહ્યું: તને યાદ આવે છે કે મેં તને એકાએક અટકાવી, આપણે પાછા ફર્યાં અને તને છોડી હું ચાલ્યો ગયો? શા માટે ગયો હતો તે તને કહું? અરણ્યાનીનું મોં ઉતરી ગયું, કંઇ પણ બોલ્યા વગર તેની સામું જોઇ રહી. તે બોલ્યો: સાંભળ, આપણે જતાં હતાં એટલામાં મેં એકાએક ઝાડીમાં, કોઇ માણસનો ચહેરો જોયો. મેં જોયું અને હું ધ્રૂજ્યો કારણ કે તેની આંખો આશ્ચર્ય અને પાપી આહ્‌લાદથી તારા પર ઠરી રહી હતી. તત્ક્ષણજ હું પાછો ફર્યો, તને ઘેર મુકી તેને શોધવા તે જગ્યાએ દોડ્યો પણ તે ત્યાંથી ગુમ થઇ ગયો હતો. બધે હું તેને શોધી વળ્યો પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. તે વખતથી તે માણસનો અને તારા તરફ ટાંપીને

જોઈ રહેલી તેની આંખોનો મને વિચાર આવ્યાં કરે છે અને મને ઉંઘ પણ નથી આવતી. તે વિચારે મારા શરીરમાંથી ધ્રૂજારી પસાર થઇ જાય છે અને મને એમ કહેતી ન હોય શું, કે હા! હા! તારો ખજાનો હવે જણાયો. સંઘરી સંઘરી છૂપાવેલો સોનાનો ખજાનો બીજાની આંખે દેખાઈ ગયો હોય તેના જેવી મારી હાલત અત્યારે છે. પહેલાંની માફક કેવળ પ્રેમથી નહિ, પરંતુ રખે હું દૂર જાઉં અને મારો ખજાનો ચોરાઇ જાય એ બીકે એક ક્ષણ પણ તારી કનેથી દૂર રહેવાની હિંમત હું કરી શકતો નથી.

એકાએક તેનો ડુમો ભરાઇ આવ્યો. તે ઉઠયો અને બેએક પગલાં આઘો ખસ્યો. અરણ્યાની પણ ઉઠી અને ક્ષુભિત બની બોલીઃ ઓ બભ્રૂ, આ માણસ કેવો હતો? શું તે તારા જેવો ઉંચો અને બળવાન હતો? બભ્રૂ બોલ્યોઃ ના, તે તો ઠીંગણો, કદરૂપો અને નોળીયા જેવી આંખોવાળો હતો. અરણ્યાની છૂટકારાનો દમ ખેંચી હસી પડી. તે બોલી ઉઠીઃ ઓ બભ્રૂ, આ શું? આવા માણસથી બીવાની જરૂર છે? શું, હું આવા ઝીણી આંખવાળા અને ઠીંગણા ઝાડીમાં સંતાયલા માણસનો ભોગ બનીશ? કોઈ પણ ઘાતની ફિકર ન કર અને એટલું તો હું તને કહું છું કે એવા સો વેંતીયાઓ આવે તોયે તેઓ મને લઇ જઈ ન શકે.

બભ્રૂ શોકાર્ત સ્વરે બોલ્યોઃ અફસોસ! અરણ્યાની, તું સમજતી નથી. તારા મસ્તક પર રહેલા કુસુમની જેમ તારી આકર્ષકતાથી તું બિલકુલ અજાણ છે. અને તું જેને તિર-

સ્કારી કાઢે છે એવાજ માણસો બહુ ભયંકર છે. શું તું એમ ધારે છે કે એકવાર જગતને એની મારફતે ખબર પડે કે આ જંગલમાં શું છે તો બીજા આવ્યા વગર રહે? આવનારના ચહેરાની મને બીક નહોતી પરંતુ તેની જીભથી હું બીતો હતો અને કદાચ તે મને મળ્યો હોત તો તારા અસ્તિત્વની જાહેરાત જગતમાં થતી અટકાવવા હું તેનું ગળુંજ કાપી નાખત.

આંસુભરી આંખે તે તેને જોઇ રહ્યા.. તેના શબ્દોમાં રહેલી ધમકીની બીકે તેનાં ખળભળી ગયેલાં હૃદયે મુખપરનું બધું લોહી પોતાની મદદે બોલાવી લીધું હોય તેમ એકાએક તેના મુખનો રંગ ફેરવાઇ ગયો અને ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો. થોડાક વખત પછી તે બોલી: બબ્રૂ તારી તબીઅત બરાબર જણાતી નથી, અને તારો મંદભાગી પ્રેમ મારી કિંમત વધારે આંકે છે એટલુંજ નહિ પણ તને ભયના ભણકારા વાગી રહ્યા છે. અને કાલ્પનિક બીકે તું પોતાને અને મને બન્નેને ભડકાવે છે. અને હવે તો ગમે તે થાય જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું અને તારી વાત લઇ જનાર જીભ ભાગ્યેજ મારી વાત કરતી હશે, પરંતુ હવે વાતમાં ને વાતમાં ઘણો વખત આપણે ગુમાવ્યો અને લગભગ બપોર થવા આવી છે, કારણ કે પડછાયા બહુજ ટુંકા થઈ ગયા છે અને હવે તને વધારે અહિંઆ ઉભો રહેવા દેવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી. ઉલટું આટલો તને ઉભો રાખ્યો તેટલી હું ગુન્હેગાર થઇ છું. અને જો તું નજ આવ્યો હોત તો વધારે સારૂં થાત. અને એકાએક મારા પિતા આવી ચઢે અને તને જુએ તો જોવા જેવું

થાય અને જે તું જાણે છે તે ફરી કહીને ફાયદો શો ? અને જેની સુનાઇ કરી છે તેની ઇચ્છા કરવાથી શું લાભ ? ઉલટું તું તારા જ્વરાગ્નિમાં ઇંધન પૂરી રહ્યો છે અને તે મારી ફરજ પ્રમાણે તો દૂર અને અમિલન રૂપી શીતળ જળથી છાંટી મારે હોલવવી જોઇએ, પરંતુ તારા પ્રત્યેનો ભાવ મારા પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવા ઉશ્કેરે છે, કારણ કે આખરે હું એક સ્ત્રી અને અબળા, અને કદાચ તને જરાતરા ચાહું છું તેથી પણ. માટે જે આપું છું તેનાથી સંતોષ પકડ અને ફરી આવતો નહિ ને ભયને છોડી મને ભૂલી જા. હું તારી સ્ત્રી તો નહિજ થઈ શકું પરંતુ તારૂ ભલું તો ઈચ્છું છું ત્યારે હવે રામરામ અને જા.

તેને જવાની આજ્ઞા કરતી તે ઉભી. બંને એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર પાછો ફર્યો અને ધીમે ધીમે જંગલમાં ચાલ્યો ગયો, તે તેને જતો જોઇ રહી. અંબોડા પર બે હાથ ટેકવી તેની પાછળ જોતી તે સ્થિર ઉભી રહી. નસીબ સંજોગે અદૃશ્ય થાય તે પહેલાં તે ફર્યો, અને પાછું જોયું. પશ્ચાદ્‌ભૂમિ બનેલી દૂર દૂરની રણની રેતી આગળ તેની આંખોને ઉન્મત્ત બનાવવાજ ન ઉભી હોય શું તેમ ચંદ્રરેખા જેવી પાતલી અને ઘાટદાર તેને પોતાની પાછળ સ્મિત કરતી જોઈ. અપ્રાપ્ય કામના, સરી જતું સુખ અને અનિવાર્ય વિયોગ એ ત્રણેયે નારી રૂપે અવતાર લીધો હોય એવી તે લાગતી હતી.

તરતજ દોડતો તે પાછો આવ્યો. તેની પાસે પહોંચતાંજ તેની આગળ ગુંઠણીએ પડયો અને તેના ફરફરતા રક્ત લુગ-

ડાના છેડાને પકડયું અને તેને ચુંબન કીધું. પછી તે ઉભો થયો અને અને આંસુથી ઝરતી આંખે અને ધ્રૂજતે અવાજે તેણે કહ્યું: હું ધારૂં છું કે તારી તરફ હું છેલ્લીજ વખત જોઉં છું.

અને ત્યાર પછી તે ફર્યો. અને ઝડપથી પાછું જોયા વગર ચાલ્યો ગયો. તે અદૃશ્ય થયો ત્યાં સુધી ક્ષુબ્ધ હૃદયે તેની પાછળ જોતી તે ઉભી રહી.

થાય અને જે તું જાણે છે તે ફરી કહીને ફાયદો શો ? અને જેની ના કરી છે તેની ઇચ્છા કરવાથી શું લાભ ? ઉલટું તું તારા જ્વરાગ્નિમાં ઇંધન પૂરી રહ્યો છે અને તે મારી ફરજ પ્રમાણે તો દૂર અને અમિલન રૂપી શીતળ જળથી છાંટી મારે હોલવવી જોઇએ. પરંતુ તારા પ્રત્યેનો ભાવ મારા પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવા ઉશ્કેરે છે, કારણ કે આખરે હું એક સ્ત્રી અને અબળા, અને કદાચ તને જરાતરા ચાહું છું તેથી પણ. માટે જે આપું છું તેનાથી સંતોષ પકડ અને ફરી આવતો નહિ ને ભયને છોડી મને ભૂલી જા. હું તારી સ્ત્રી તો નહિજ થઈ શકું પરંતુ તારૂં ભલું તો ઈચ્છું છું ત્યારે હવે રામરામ અને જા.

તેને જવાની આજ્ઞા કરતી તે ઉભી. બંને એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર પાછો ફર્યો અને ધીમે ધીમે જંગલમાં ચાલ્યો ગયો, તે તેને જતો જોઇ રહી. અંબોડા પર બે હાથ ટેકવી તેની પાછળ જોતી તે સ્થિર ઉભી રહી. નસીબ સંજોગે અદૃશ્ય થાય તે પહેલાં તે ફર્યો, અને પાછું જોયું. પશ્ચાદ્‌ભૂમિ બનેલી દૂર દૂરની રણની રેતી આગળ તેની આંખોને ઉન્મત્ત બનાવવાજ ન ઉભી હોય શું તેમ ચંદ્રરેખા જેવી પાતલી અને ઘાટદાર તેને પોતાની પાછળ સ્મિત કરતી જોઈ. અપ્રાપ્ય કામના, સરી જતું સુખ અને અનિવાર્ય વિયોગ એ ત્રણેયે નારી રૂપે અવતાર લીધો હોય એવી તે લાગતી હતી.

તરતજ દોડતો તે પાછો આવ્યો. તેની પાસે પહોંચતાંજ તેની આગળ ગુંઠણીએ પડયો અને તેનાં ફરફરતા રક્ત લુગ-

ડાના છેડાને પકડયું અને તેને ચુંબન કીધું. પછી તે ઉભો થયો અને અને આંસુથી ઝરતી આંખે અને ધ્રૂજતે અવાજે તેણે કહ્યું: હું ધારૂં છું કે તારી તરફ હું છેલ્લીજ વખત જોઉં છું.

અને ત્યાર પછી તે ફર્યો. અને ઝડપથી પાછું જોયા વગર ચાલ્યો ગયો. તે અદૃશ્ય થયો ત્યાં સુધી ક્ષુબ્ધ હૃદયે તેની પાછળ જોતી તે ઉભી રહી.

મધ્યાહ્નની માયાજાળ

૧

આમ ને આમ કેટલીક વાર સુધી તે ગયો તે દિશામાં જોતી તે ઉભી રહી. તેના કરૂણાજનક વચનોથી અર્ધ કરૂણા-મિશ્રિત ભાવો તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા અને તે શોક મગ્ન બની. છતાંએ વારે ઘડીએ તે પાછો આવશે, એ બીક હજુ ગઈ નહોતી. આખરે તે ખરેખર ગયો એમ ખાતરી થતાં તે ફરી મનમાં તે બબડીઃ અફસોસ! બબ્રૂ, જો તને એમ ખબર પડી હને કે તારી બીક કેટલી બધી સાચી છે, તો મને શંકા છે કે કદાચ તને દૂર કરવાના મારા પ્રયત્ન સફળ થાત નહિ અને હું તને મારી પાસેથી ખસેડી ન શકત. અને તેમ છતાંયે આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે ઈર્ષાથી એણે જે જે કલ્પ્યું તેમાંનું કંઈ એણે શોધી કાઢયું નથી. અને આખો વખત હું ગુન્હેગાર છું એમ મને થયાં કરતું હતું. તેણે મારા હૃદયમાં રહેલા ભાવોનું પૃથક્કરણ અને આત્માના ઉંડાણનું નિરીક્ષણ એટલું સચોટ કર્યું હતું કે હરપળે મારો ભેદ ફુટી જશે એમ હું ધ્રુજી રહી હતી. અહા! પ્રેમ ચાતુરી, ખરેખર મહા આશ્ચર્યજનક છે. જરાકે શંકા પડતાં તે બીજાની આંખો જે જોવા અસમર્થ નીવડે તે જોઇ શકે છે.

અને આટલું બધું સૂક્ષ્મ બુધ્ધિથી નિરીક્ષણ છતાં તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તેના કરતાં હું પ્રેમ વધારે સારી રીતે અનુભવથી સમજું છું. તે જાણતો હતો કે હું એને છેતરી રહી છું. પણ કેટલી, તેનું એને ભાન નહોતું. અને તે છતાંએ તેને મારો પ્રેમ માંગવાનો જરા પણ હક્ક શો છે? હવે તો એનાથી બન્યું તેટલું કર્યું અને મારાથી અપાય તેટલું આપ્યું; હવે મારો વારો છે, બપોર પડી ગઈ છે. અને વખત થયો છે.

અને તરતજ બબૂ અને તેને લગતું જે જે બન્યું તે સઘળું તેના મગજમાંથી બિલકુલ સરી ગયું. અને આશ્ચર્ય! તત્ક્ષણ જાદુથી ન બન્યું હોય શું તેમ તે બીજીજ સ્રીમાં ફેરવાઇ ગઇ; કારણ કે તે બેદરકારીથી હસતી ઉભી હતી અને તે હાસ્ય આનંદોત્પાદક ક્ષોભના મોજા સમું આખા શરીર પર પ્રસરી રહ્યું નહોય શું! અને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરી પ્રભુત્વ દેખાડતી સ્રીમાંથી તે ફેરવાઇ જઇ અત્યારે કોઇના આગમનની અટકળથી વિહ્વળ બની બાળકની પેઠે કંપી રહી. કોઇ જોતું નથી એની ખાતરી કરવા ચારે બાજુ ધારી ધારીને તે જોવા લાગી; અને એકાએક બબૂને પડતો મુકી ટેકરી નીચે રેતી તરફના જંગલમાં ઝડપથી દોડી ગઇ. ઝાડોની નાની શી ઘટા અને ક્ષુથ આગળ આવીને તે એકાએક ઉભી અને તેણે તાળી પાડી. તત્ક્ષણજ તેના ઇશારાનીજ રાહ ન જોતો હોય શું તેમ અતિરૂપ ઝાડીમાંથી નીકળ્યો. અરણ્યની અર્ધી પુનર્મિલનના આનંદથી ક્ષુભિત બની અને અર્ધી દોડવાથી શ્રમિત થઇ શ્વાસોશ્વાસ લેતી તેને ભેટી પડી.

તોફાનમાં વર્ષાના બિંદુઓ એક પછી એક જેમ પડે તેમ પહેલાં થોડીવાર સુધી આ પ્રેમી યુગલ એક બીજા સાથે ચુંબનાસ્વાદનો આનંદ અનુભવી રહ્યું. અને પછી તે બોલ્યો: પ્રિય અરણ્યાની, આજે બહુ મોડું થયું અને તારી કિંમત અને મારી ઉત્કંઠા વધારવાને મને એટલો બધો ખોટી કર્યો કે હું નિરાશ બની લગભગ જવાની તૈયારી કરતો હતો. અરણ્યાની રમતીયાળ બની બોલી: શું ! મારે સારૂ તમે થોડીક વાર પણ ખોટી ન થાઓ અને શું હું ખોટી થવા લાયક નથી? તેની બન્ને આંખો પર ચુંબન કરતો તે ધીમેથી બોલ્યો: ખરેખર ! તું છે. તે બોલી, તમે ખોટી નથી થઇ શકતા તો શું હું વિલંબ કરવામાં આનંદ માનું છું? સાંભળો, અહિંઆ આવી તે છતાંએ આવતાં મને મુશ્કેલી નડી. કારણ કે અહિંઆ આવતાં પહેલાં મારે એક જણને દૂર કરવાનો હતો. અતિરૂપ બોલ્યો: તારો પેલો જુના સ્નેહી ! મને એની વાત તેં કરી હતી. તે બોલી: હા, તેજ; હું ધારૂં છું ત્યાં સુધી હું તમને જેટલી ચાહું છું તેટલો તે મને ચાહે છે અને તમારા કરતાંયે મારા પર વધારે સ્નેહ રાખે છે. પરંતુ અફસોસ ! તેના પ્રત્યે મને સ્નેહ નથી. અને જો તમારી બાબતમાં પણ એકજ બાજુ પ્રેમ ન હોય તો બહુ સારૂં. બોલો, હું તમને જેટલી ચાહું છું તેનાથી અડધો સ્નેહ તમે મારા પ્રત્યે ધરાવો છો? અતિરૂપ મંદ મંદ હસતો બોલ્યો: કદી તું કહે છે તે હું માનું? ના, તે અશકય છે.

અતૃપ્ત નયને તેને નિરખતાં એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકી

તે બોલી: હા, અશક્ય છે. અને તે છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે હજુ તમને જંગલમાં જોયાંને એક અઠવાડીયુંએ નથી થયું. તમને પ્રથમ જોતાંજ મેં વિચાર્યું કે કહો કે ન કહો, કામદેવ સ્વર્ગમાંથી શાપિત થઈ પડયા છે અને પૃથ્વી પર ફરતાં ફરતાં આજ જંગલમાં મારા નાશ સારૂ, મને અપ્રતિરોધ્ય વિદ્યુત રૂપી એકજ દૃષ્ટિપાતે પોતે બાળવાને અને બીજાની માલકીની વસ્તુને સ્વતંત્રતામાંથી ગુલામ બનાવવાજ ભૂલા પડયા હોય એમ લાગે છે અને તોયે આજેજ સવારે મને માલૂમ પડયું કે લગભગ હું તમને ગુમાવતે, કારણ કે તમારા અહિંઆ આગમનના કારણ રૂપ જે નોકરે મને જંગલમાં જોઇ હુતી તે લગભગ તમને કહેવા આવે તે પહેલાં મરવાની અણી પરજ હતો. અતિરૂપે પૂછ્યું: કેવી રીતે? જવાબમાં અરણ્યાનીએ બભ્રૂની બધી વાત કહી દીધી. તે બોલી: અને ભય છે કે કદાચ બભ્રૂ તમને જોશે તો ગાંડો થઇ જશે. અને તેના જેવા રાક્ષસી બળવાળા સાથે તમે લડો એ વિચારેજ હું ધ્રૂજી ઉઠું છું, તે છતાં શું કરવું તેની મને સમજણ પડતી નથી. કારણ કે નક્કી, વહેલો કે મોડો, તમારી સાથે તેનો ભેટો તો થશેજ. અને હજી સુધી નથી થયો એજ અજાયબી છે; કારણ કે તમો તો રોજ અહિંઆ આવો છો.

અને અતિરૂપ હસીને બોલ્યો: ભય ન રાખ, ઓ મૃગનયની, કારણ કે મારી સાથે ભેટવા જતાં તેનેજ ખમવું પડશે. અરણ્યાની બોલી: મને પણ એજ બીક છે. કારણ કે મારી

બીક તમારે સારૂ છતાં હું એમ ઇચ્છું છું કે તમે પણ તેને ઇજા ન કર્શો. ત્યારે અતિરૂપ બોલ્યોઃ આ મુશ્કેલીનો છેડો લાવવાનો એક સહેલો રસ્તો છે, અને તને જે બીક લાગે છે તેનો અંત તે લાવે એમ છે. અરણ્યાની બોલીઃ તે કયો રસ્તો? અતિરૂપે જવાબ આપ્યોઃ આજ જંગલ છે કે જ્યાં આપણે હંમેશા મળી શકીએ છીએ; પણ ઓ મારી મીઠી મધુરી મોહિની, જો તું આ જંગલને છોડી તે જ્યાં ન આવી શકે ત્યાં મારી સાથે આવે તો કેમ?

૨

અરણ્યાની ચમકી અને બીક અને અજાયબીથી ભરેલાં નયને જાણે કંઇ સમજી ન હોય તેમ તેના તરફ જોઇ રહી. જરાવાર રહીને તે બોલીઃ શું? તમારી સાથે આવું? બિલકુલ અશકય. અને ભયત્રાસિત બની તે નિહાળી રહી. અતિરૂપ તેને સ્થિર અને લાડ કરતી આંખે જોઇ રહ્યો. તે સ્વગત બબડયોઃ ચાલો, મારી મધુરી અને ચંચળ મૃગલીને મેં ચોંકાવી દીધી, પણ ગમે તેમ તેના હૈયામાં બી તો વવાઈ ગયું છે. અને હવે જોઇશું કે સમજાવટ પતાવટ કે લાડ-કોડ કે મનામણાંથી પોતાની મરજીએ આવે છે કે નહિં; નહિતર મારી મરજી નથી, છતાં બળાત્કારે લઈ જવી પડશે. બળાત્કારે લઇ જવી પડે તેના કરતાં મને કે કમને મારે તાબે થશે તો મને વળી વધારે મધુરી લાગશે. તેણે ધીમે સ્વરે કહ્યુંઃ પ્રિયે અરણ્યાની, શું તું એમ ધારે છે કે હું તારા

વગર રહી શકું અથવા તારી સાથે હંમેશા જંગલમાં વસી શકું ? કારણ કે કદાચ રાજ્યના કામકાજો તરફ બેદરકાર રહી મારા પાટનગરથી દૂર આ જંગલમાં જો હું તારી સાથે, તારી ખાતર, રહ્યો હોત તો, કયારનાએ મારા પ્રધાનો અજાયબ થઇ મારૂં શું થયું હશે એ ચિંતામાં પડયા હોત. અને તેથી બેમાંથી એક તો નક્કી છે કે કયાં તો તારે મારી સાથે આવવું અથવા આપણે બેએ છૂટા પડવું.

અરણ્યાની નિસ્તેજ બની તેની સામું સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી. આકુળ વ્યાકુળ થઇ તે બબડીઃ છૂટા પડવું ? હું અને તમે ! અતિરૂપ બોલ્યોઃ એનો વિચારજ તારા મુખ ઉપરથી નૂર ઉડાવી મુકે છે. ખરી રીતે જુદા પડવું એ શું ? શું મારા વગર રહેવાનું, જીવવાનું સહી શકશે ? અથવા શું હું તારી સાથે હંમેશા જંગલમાં રહી શકું ? ત્યારે એકજ રસ્તો છે અને તે એ કે તારે જંગલ છોડી મારી સાથે આવવું.

અરણ્યાની તેની બાથમાંથી છૂટી દૂર ખસી મૂગી મૂગી નિસ્તેજ વદને જમીન તરફ જોતી ઉભી રહી અને અતિરૂપ એક ક્ષણ પણ તેના પરથી દૃષ્ટિ ખસેડયા વગર શાંત ઉભેલી તેને નિહાળી રહ્યો. થોડી વાર રહી તે ફરી બોલ્યોઃ પ્રિયે અરણ્યાની, શું તું એમ ધારે છે કે આમ ને આમ હંમેશને માટે ચાલશે ? અથવા શું હમણા હું કરૂં છું તેમ તને રોજને રોજ મળવા જંગલમાં આવું અને મારા ડેરા તંબુ અહિંઆજ નાખું ?

નિશ્વાસ મુકી નીચે જોતીજ અરણ્યાની ધીમેથી બોલીઃ

હું જાણુતી નથી, કારણુ કે મેં તમને જોયા પછી તમારા સિવાય કશાનો વિચારજ નથી કર્યો. અને તેજ મારે સારૂ જોઇએ તે કરતાં વધારે હતો. કારણુ કે મારો આત્મા એટલો બધો વિચારોથી ભરપૂર થઇ ગયો હતો કે બીજા સારૂ જગાજ ન્હોતી. સઘળો ભૂતકાળ અદૃશ્ય થઇ ગયો હતો અને ભવિષ્યની દરકાર નહુતી. સઘળું આનંદમય અને ઉન્માદકારી વર્તમાન કાળમાંજ ડુબી ગયું હતું. હવે બીજા કશાનોયે વિચાર કેવી રીતે કરી શકું ? અને હવે તમે મને મારી મૂર્ખતાએ જે સ્વપ્નને શાશ્વત માની રહી હતી તેમાંથી એકાએક જગાડી છે. અને જૂઓ ! તે શરૂ થાય તે પહેલાંજ પૂરૂં થયું છે, નાશ પામ્યું છે, અદૃશ્ય થયું છે.

અતિરૂપ ગણુગણ્યો: ઓ અરણ્યાની, એમ કહે કે સ્વપ્ન તો હજુ હવે શરૂ થાય છે.

તેણુ ગુસ્સે થઈ જવાબ આપ્યો: શું તમે એક પુષ્પને મૂળમાંથી ઉખેડી તમારી મરજીમાં આવે ત્યાં લઇ જવાની તે ખુશીથી હા પાડે એમ ધારો છો ? શું તે હા પાડવી રમત વાત છે ? કારણુ કે કુસુમની માફક આ જંગલમાં મારૂં મૂળ છે. અહિંઆજ હું રહી છું અને શરૂઆતથીજ મારા પિતા, વૃક્ષો, વેલાઓ અને મૃગલાંઓ સાથે મોટી થઈ છું અને તમે વિદ્યુતના ચમકારાની પેઠે તે બધાની સામા પડ્યાં છો. અને આ બધાનો ભોગ આપી તમારી સાથે ગમે ત્યાં અંધારામાં ન આવું તો મને છોડી દેવાની બીક આપી રહ્યા છો. શું તમે એમ ધારો છો કે જે બાજુએ ઢળું ત્યાંથી

ગણકું એવા તમારા વિચારને અનુકૂળ થઇશ ? આ બધાનું મૂળ તમે છો. અને છૂરી અને તમારામાં કશો ફેર નથી કારણ કે તે મારા હૈયાના બે ટુકડા કરે છે, તેમાં મારી કબૂલીયાત માંગે છે અને આનંદ માનવાનું ફરમાવે છે. અને તેને પોતાને તો હૈયા જેવી ચીજજ હોતી નથી.

અતિરૂપ નરમ બની બોલ્યો: અફસોસ ! અરણ્યાની, તારી ભૂલ થાય છે; અને મને એજ બીક હતી કે જ્યારે મેં તને તારો ભૂતકાળ જે જંગલ, અને ભાવી જે હું, તે બેની વચ્ચે પસંદગી કરવાનું કીધું ત્યારે આ જે છોડવાનું કીધું તેની ગણતરીમાં મને હલકો ગણી મારી કંઇ કિંમતજ ન હોય તેમ ગણી કાઢયો હોય એમ લાગે છે. હું કહું છું કે તું મને ખોટી રીતે દોષ દે છે. હા, જો તારા પર સ્નેહ રાખવો એજ દોષ હોય તો તેને વાસ્તે હુંજ નહિ પણ તું પોતે, અથવા તો બ્રહ્માજ તને આવી અજબ સરજવા માટે દોષપાત્ર છે. અગ્નિ આગળ ઘી ઓગળે ત્યારે ઘીનો કોણ દોષ કાઢે અથવા તો ચંદ્રની સુકોમળ કળાદર્શને ક્ષુભિત બની ગર્જી ઉઠવા માટે મહાસાગરને કોણ ગુન્હેગાર ગણે ? તારેજ ખાતર આટલો લાંબો વખત ખોટી થઈ મારા રાજ્ય પાટને સારૂ જો ચાલ્યા જવાની મને ફરજ પડે તો શું તેમાં મારો દોષ છે ? અને આપણે છૂટા પડયા સિવાય બીજો રસ્તોજ નથી; ત્યારે મારી સાથે આવવાનું કહેવા સિવાય બીજું હું શું કરી શકું ? અને શું દરેક કુમારિકા તેમ નથી કરતી ? શું શકુન્તલા ઘરબાર અને જંગલ છોડી દુષ્યન્તને

નહોતી અનુસરી? અને શું હિમસુતાએ પોતાના પિતાનેજ નહિ, પણ પોતાના દેહને પણ ચન્દ્રશેખર સારૂ નહોતો છોડયો? અને ઓ ઉન્માદકારિણી, શું તને અંધકારમાં આવતાં ડર લાગે છે? પરંતુ અંધકારની શી પરવા છે? અરે, શું હું ત્યાં હોઇશ એટલે તેજ અંધકાર અમૃત રૂપે નહિ પરિવર્તન આપે? અથવા તો આ અંધકાર તને એકલી છોડી ચાલ્યો જઇશ તો વધારે ગાઢો નહિ લાગે?

૩

તે વાત કરી રહ્યો પછી થોડી વાર સુધી અરણ્યાની ઉભી રહી અને પછી એકાએક બે હાથ વચ્ચે પોતાના મુખને છૂપાવી, જમીન પર બેસી જઇ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી. ક્ષણભર પછી ક્ષુભિત થઇ તે બોલીઃ તમે મને શું કર્યું? કારણ કે તમને નહોતા જોયા ત્યાં સુધી હું સુખી હતી. અને હુવે તો તમે મારા હૃદયને ચૂર્ણ કરી રહ્યા છો; કારણ કે નથી હું તમારી છૂટી પડી શકતી, કે નથી હું મારા ઘર અને મારા પિતાને છોડી શકતી. અને હવે તો એમ થાય છે કે તમને ન જોયા હોત તો સારૂં થાત, અને તમારા નોકરે મને જંગલમાં નજ જોઈ તો કેવું સારૂં. શા માટે મારો નાશ કરવા અહિંઆ આવ્યા છો? કારણ કે બભ્રૂએ કીધું તે અક્ષરશઃ સત્ય નીવડયું છે. અને જેમ ભાખ્યું હતું તેમ મારા નાશનુંજ કારણ બન્યું છે.

અતિરૂપ સાંભળી રહ્યો અને સ્વગત બબડયોઃ તેની

અસ્થિરતાનું કારણ જણાવી ઉલટી મારી જાળમાં તે વધુ પડી છે. મારી માગણીને ધિક્કારી કાઢવાને બદલે દલીલો કરી રહી છે. અને હવે જો તેની ખળભળી રહેલી લાગણીઓને મારી તરફેણમાં ન ફેરવી શકું તો તેમાં મારોજ વાંક ગણાય. તે બેદરકારીથી બોલ્યો: હા ! મેં ધાર્યું’તું તેમ આ બધી આપતનું કારણ બબ્રૂ છે; અને તેને છોડી જવાને તું રાજી નથી.

તત્ક્ષણજ અરણ્યાની ચમકી ઉઠી, અને ક્રોધથી ઉશ્કેરાઇ બોલી ઉઠી: શું મને મહેણાં મારો છો ? મને બબ્રૂ સારૂ મહેણાં મારવાની ધૃષ્ટતા કરો છો ? તમારી ખાતર જરાએ વિચાર કર્યા વગર તેનો મેં ભોગ આપ્યો છે. અફસોસ ! બિચારો બબ્રૂ ! તમારા જેવો તે નથી, કારણ કે મને લઈજવાની વાત તો દૂર રહી પણ ઉલટું મારા કહેવાથી જો એની પાસે હોય તો તમારા જેવા સો રાજપાટો છોડી જંગલમાં રહેવા મારે સારૂ તૈયાર થાય. અતિરૂપ બોલ્યો: ત્યારે જેવી તારી ઇચ્છા. કારણ કે હું તેનો હરીફ થવા નથી માંગતો. એની સાથે તું તારે જંગલમાં જા અને હું મારે રસ્તે પડીશ.

ગુસ્સે થઇને ચાલ્યો જતો હોય તેમ તે પાછો ફર્યો. પણ જવા માંડતાંજ અરણ્યાની ચીસ પાડી તેના તરફ કૂદી. તેને હાથમાં પકડી વ્યગ્રતાથી હલાવી બોલી ઉઠી: બબ્રૂથી સર્યું ! ઓ, મને માફ કરો, હું ગાંડી થઇ ગઇ છું. હું શું કહું છું કે કરૂં છું તેનું મને ભાન નથી. તમારી તોલે કે બબ્રૂ આવે ? મારા પર ગુસ્સે ન થતા અને મને છોડીને ન જતા; કારણ કે તમારૂં ગમન એ મારૂં મૃત્યુ. અને તે

તેને જોરથી વળગી. ગરદનમાં પકડી પોતાના મુખ તરફ જોરથી ખેંચી તેને સતત ચુંબનો ને આંસુધારે આચ્છાદિત કરવા લાગી. ક્ષણવાર પછી તે વિરમી અને તેની ગરદનને પોતાના ડાબા હાથથી જોરમાં પકડી જાણે ધ્યાનમગ્ન બની હોય તેમ સઘળે આંગળીઓ ફેરવતી, પાંપણો પર ફેરવતી, વળી મોં પર ફરી ફરી ફેરવતી અનિમિષ નયને તેને નિહાળી રહી, અને એકાએક પોતાનો જમણો હાથ પણ તેની ગરદનની આજુબાજુ નાંખી તેની છાતી પર ડોકી નાંખી તેના હૃદય પર મોજાંની માફક ખળભળી રહેલા હૈયે તે બોલીઃ ક્યાં તો આવવુંજ નહોતું; નહિ તો તમારે જવુંજ નહિ.

અતિરૂપ તેને પોતાના હાથમાં ટેકવી જેમ ફાવે તેમ કરવા દેતો મૂગો મૂગો ઉભો. આખરે તેના કેશકલાપ પર ધીરે ધીરે હાથ ફેરવી સ્વગત બબડ્યોઃ હવે થોડા વખતમાંજ કબૂલશે, હા કહેશે, એમ હું ધારૂં છું. તે મોટેથી બોલ્યોઃ પ્રિય અરણ્યાની, તું કહે છે તેમ હું તારૂં હૈયું વિદીર્ણ કરતો નથી; પણ ઊલટું તુંજ પોતે વગર કારણે તારા આત્માને સંતાપી રહી છે. ખરેખર પ્રેમ અજબ છે. તેના ભોગ થયલાને તે ખોટા ભયથી ગભરાવી મુકે છે અને જે ભયનું અસ્તિત્વજ નથી તે તેને દેખાડે છે.

એકાએક અરણ્યાનીએ ઉંચું જોયું અને આશ્ચર્યમગ્ન બની તેની સામું જોતી, હસતી સ્વગત બબડીઃ એકજ કલાક અગાઉ આજ શબ્દો મેં બબૂને કહ્યા હતા. અતિરૂપ બોલ્યોઃ લે, હવે કાંઈ પણ કારણ વગર તું હસે છે. પણ શા માટે?

તે બોલી: અમથીજ. તે બોલ્યો: શું તારૂં ગેપ થઇ ગયલું ભેજું ઠેકાણે આવે છે કે રડવાને બદલે હવે હસે છે? કારણ કે મારે ખાતર આ બધું છોડી દેવું પડે એ વિચારે બ્હીને શા માટે ગભરાવું જોઇએ? તું જે છોડી જાય છે તેનાથી દશ હજાર ગણો બદલો શું હું વાળી આપું એમ નથી? ત્યારે તું શાની ગભરાય છે?

અરણ્યાની મોં ઉંચુ કરી તેની આંખો તરફ ધારી ધારીને જોઇ રહી. છતાંએ તેને કશું જણાતું નહોતું કારણ કે તેનો આત્મા અત્યારે તેના નહિ પણ બબ્રૂના વિચારમાં ભાન ભૂલ્યો હતો. તે સ્વગત બોલી: કદાચ એમ ન હોય કે બબ્રૂ તરફ જેટલો ભાવ હું રાખું છું તેટલો બીજા મારા પ્રત્યે રાખતા હોય અને દરેક પ્રેમી યુગલોમાં કેવળ એકજ સ્નેહાર્દ્ર હોય? તો મારા શા હાલ? ત્યાં જઇને મને એમ જણાય કે જેવી રીતે બબ્રૂને મીઠી મીઠી વાત કરી મેં ભોળવ્યો તેવી રીતે બીજી સ્ત્રીને સારૂં મારા પણ એજ હાલ કરવામાં આવે તો? તેના કહ્યા પ્રમાણે કરૂં તો શું આમ નહિ બને? આ વિચારે તેને પરસેવો વળ્યો. તે ધ્રૂજી ઉઠી અને એકાએક ક્ષીણ થતા ચંદ્રની જેમ નિસ્તેજ અને ફીકી પડી ગઇ.

૪

અતિરૂપે આ જોયું. તેના હૃદયમાં શી શી લાગણીઓ ખળભળી રહી હતી તેની તેને સમજણ ન પડી. તેને પોતાની તરફ ખેંચી, વહાલથી પુનઃ તેના કેશ કલાપ પર હાથ ફેર-

વીને મંદ મંદ સ્વરે બોલ્યો: અરણ્યાની, ખરેખર તું નેત્ર અને ચંચલતામાં મૃગલીની બ્હેન છે. અને તે છતાંએ કોઇ પણ રીતે એનાથી વિરુદ્ધ હોય એમ હું ઇચ્છતોજ નથી કારણ કે શંકા અને ભયથી ગ્રસ્ત બનેલાં આ નયનો કરતાં તારી ચંચલતા ઓછી મનોહર નથી. અને કદાચ તું સાહસિક હોતે તો તારૂં શરીર મને ભાવભીનો કરવા ધ્રૂજતે નહિ અને આમ જ્યારે તને ચુમું છું ત્યારે આ તારા આંસુ રૂપી મૌક્તિકોના લવણમાધુર્યનો આસ્વાદ લઇ શકત નહિ. શાંત ઉભી રહે, થોડોકજ વખત ઓ મારી મધુરી મૃગલી, અને જો તારી મરજી હોય તો થોડુંક મારા હાથમાં ધ્રૂજ અને શાંત થા. મને ફરી ખાતરી કરવા દે, કારણ કે તું કંઇ પણ ઈજા કરે છે કે નહિ, તેના વિચાર વગર જરાએ પાંદડાના ખડખડાટે ભડકી ઉઠે છે. હવે મને પૂછવા દે. હું કોણ છું તે મેં કહ્યું અને તું જે નહોતી જાણતી એવી અને તારીયે કેટલીક બાબતો જણાવી. આપણે બિલકુલ અજાણ્યા નથી પણ સંબંધીઓ છીએ, તો પછી મારી સાથે આવવામાં તારે બીવાનું શું કારણ? જો તું તારા સંબંધીની સાથે નહિ જાય તો પછી કોની સાથે જશે? અને તે છતાંએ આજ કારણસર હું તારે સારૂ તારા પિતાને પૂછી શકતો નથી. કારણ કે શું તું એમ ધારે છે કે કદાચ હું જઇને કહું તો તને આપવાની હા કહેશે? કે તને જવા દેશે? બોલ, તે કબૂલ કરશે? અરણ્યાની ધીમેથી બોલી: જો, તમે કહ્યું તે પ્રમાણે તમે ખરેખર જયનાજ પુત્ર હો તો ઉલટી મને તેના પગ આગળ

મરેલી જોવાનું તે વધારે પસંદ કરશે. ત્યારે અતિરૂપ બોલ્યોઃ એ તો તું જુએ છે. તે છતાંએ આપણાં માબાપ શત્રુ હતાં માટે આપણે શા માટે થવું? એ અરણ્યાની, પેલાનું કેમ? તારો બબ્રૂ તને જવા દેશે? તે બોલીઃ ના, કયાં તો તને મારશે કે મરશે અથવા કદાચ મને પણ. ત્યારે અતિરૂપે કહ્યું એ મૂર્ખી, ત્યારે તારા મગજમાં એટલો એ વિચાર નથી આવતો કે જ્યારે મારે તને બિલકુલ છોડી દીધા વગર છૂટકો નથી અને તને કોઈજવા દે એમ નથી ત્યારે તો કયાં તો તારે મારી સાથ ચાલી નીકળવું અથવા અહિંઆ પડી રહેવું. અને જ્યારે તને તેની ઉપયોગિતા સાબીત કરૂં છું, ત્યારે તારા ઠપકા રૂપી અગ્નિમાં મને તણખલાની માફક બાળી નાંખે છે. ત્યારે શું? કંઇ પણ કહ્યા વગર છૂપો ચાલ્યો જાઉં એમ તું ઇચ્છે છે? ત્યાર પછી જો પાછો ન જ આવું તો તું મને દગાખોર નહિ કહે? અને તું એમ સમજે છે કે તને મુકીને ચાલ્યા જવું એ રમત વાત છે! હું તને કહું છું કે હું તને મુકીને યે નથી જઈ શકતો તેમ થોભીયે શકતો નથી. હવે તુંજ કહે મારે શું કરવું? બોલ, મારી મધુરી, મારી સાથે આવવામાં શા માટે ગભરાય છે? મને અજાયબી ઉપજે છે કે તને અહિંઆ રહેવામાં ગભરામણ નથી થતી. હું ચાલ્યો જઈશ ત્યારે એકલી તું શું કરશે? શું તને એકલી મુકીને ચાલ્યો જનારો તારો પિતા તને મારી ગેરહાજરી માટે સાંત્વન આપશે? અથવા મારી ખોટ બભ્રૂ પૂરી શકશે? હું ખાતરી-પૂર્વક તને કહું છું કે તને બન્ને એટલા અકારા

લાગશે કે તું તારી પોતાની મેળે ગમે ત્યાં નાસી જશે; અને ત્યારેજ તારી હઠ સારૂ પસ્તાશે અને વીતી ગયલી તકને માટે છેલ્લી ઘડીએ બળાપો કરશે કારણ કે તને મુકીને જઇશ પછી હું કદી પાછો આવીશ નહિ, પરંતુ મારી મૂર્તિ તને પળે પળે દેખાશે અને તે તારી જીંદગીને નિરંતર આહ્‌લાદમય બનાવવાને બદલે છાંયાની માફક અનુસરી ઘોર અંધારી દુઃખમય બનાવશે. મારૂં ચિંત્વનજ દુઃખ ઉપજાવનાર આત્મગર્હણા જગવનાર અને વ્યર્થ શોકને પ્રગટાવનાર થશે. ભરસમુદ્રમાંથી વિધાતાએ ખોળી આપેલા અણમોલ રત્ન, જેવાં કે મધુરૂં સાહચર્ય, મિત્રતા અને પ્રેમને કેવળ કૃતઘ્નતાથી ફેંકી દીધા બદલ તારી આંખેજ તું પોતાને અસહ્ય લાગશે અને દિન પ્રતિદિન તું તારૂં લાવણ્ય ગુમાવતી જશે. તું જન્મીજ નહોત તો સારૂં અને બ્રહ્માની ભૂલ થઈ હોય તેમ તારો અંત આવશે અને તારા જન્મનું ફળ ગુમાવી, તારે હાથેજ ઉત્પન્ન કરેલા મૃત્યુના મુખમાં ભયની મારી તું આશરો શોધવા દોડશે. કારણ કે એકાંતમાં તારાથીજ તું નિષ્ફળ રીતે ભાગેલી ફરતાં તને તારી જીંદગી બિલકુલ અસહ્ય લાગશે.

૫

તે બોલતો હતો એટલી વાર અરણ્યાની તેની છાતી પર ડુસકાં ભરતી હતી; બસ કરો, કારણ કે હવે તો હદ થઈ, એમ કહેતી હોય તેમ તેણે તેને હલાવ્યો. તોએ તેણે પોતાનું બોલવું ચાલુજ રાખ્યું. જાણે તેની મરજીજ ઠેઠ સુધી ઘા

કરવાની ન હોય ! ત્યાર પછી એકાએક તે ફેરવાઇ ગયો. તેના કાનમાં ગણુગણુવા લાગ્યોઃ પ્રિયે, શા સારૂ દુરાગ્રહી બની તારો અને મારો નાશ કરી રહી છે ? શું ! તમારી દાસી છું કહી એમ બતલાવે છે કે તું મને ચાહે છે, અને હું જ્યાં જાઉં ત્યાં અનુસરવાની તો આનાકાની કરે છે ? અથવા તો શું તને એમ લાગે છે કે તું સ્વપ્નમાં છે, છાયાને સત્ય માની રહી છે અને એકાએક જાગી ઉઠીશ અને હાથમાં કંઈ રહેશે નહિ અને રણના ક્ષણિક દૃશ્યો નાશ પામતાં રેતી સિવાય કશું હોય નહિ તેમ સુખની આશાઓ કેવળ ધખારો છે એવા વિચારો તારા મનમાં રમી રહ્યા છે ? તું મૂર્ખ મૃગલીની માફક મૃગજળનો ભોગ બનવાની ખોટી બીકે ખરેખરા તળાવે પણ પાણી પીવાની ના પાડે છે. ઓ મૃગલી, તું ઘુંટણ ભર પાણીમાં હમણાં ઉભી છતાં જો નહિ માને તો કદી પણ કોઇ, જળની સત્યતાની પ્રતીતિ કરી આપવા સમર્થ નીવડશે ? શું, ભાવીમાં શું લખાયલું છે તેની પહેલી ખાતરી કરવા, ભાવીએજ વર્તમાન બનવું ? અશકય બાબંતો તું ઈચ્છી રહી છે અને બીજી કુમારિકાઓની પઠેમ તું ભાવી ઉપસ્થિત થયા વગર અનુભવી શકે નહિ. શું તને મારામાં વિશ્વાસ નથી ? જે પ્રેમમાં વિશ્વાસ નથી તેવા પ્રેમને નવ-ગજના નમસ્કાર ! ઓ અરણ્યાની, તારો પ્રેમ પરપોટો છે, કેવળ પ્રેમનો દંભ છે, કારણકે ખરો પ્રેમ તો જેના પર પ્રેમ હોય તેના પર કેટલો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે તેનાથી અંકાય છે. જો ત્યારે, ઓ અવિશ્વાસી, હું ભાવીને તારી નજર સમક્ષ ખડું કરવા મહેનત કરીશ અને મેં તારી જીંદ-

ગીનો તારા વડેજ કેવી નીવડવા સંભવ છે તેનો ચિતાર આપ્યો, તેવી રીતે તારે સારૂ મને જવા દઈ કેટલું ગુમાવશે તેનો ચિતાર રજુ કરીશ.

એક ક્ષણ તે થોભ્યો. મુખમાંથી નીકળવા તત્પર થઇ રહેલા શબ્દો પર વિચારવા લાગ્યો. તે સ્વગત બબડયોઃ મને લાગે છે કે એ ઢચુપચુ બની રહી છે અને નિશ્ચય પર આવતાં ધ્રૂજી રહી છે. કોઈ ફળ પડતાં બીતું હોય છતાં કુદરતે તેને ખવાઇ જવા સારૂજ નિર્માણ કરેલું છે એમ જાણતું હોવાથી અર્ધા કમને પોતાની મેળેજ પડવા તત્પર થાય તેના જેવી એની હાલત થઇ જણાય છે. અને હવે જેરાકજ હલાવવાથી તે મારા હાથમાં પડશે. કારણ કે દરેક સ્રીની માફક તે હા કે ના કહી શકતી નથી; તોએ તે રસ્તે જતાં બીતી છતાં આખો વખત ત્યાં ઉત્કંઠિત મને ગળ જબરીથી જવાનું પસંદ કરે છે. હવે આંકડામાં ખુશામતનો ગલ લગાડું અને પછી જોઇએ કે આ સોનાની માછલી તેની બીજી સુકુમાર, નાજુક અને રૂપેરી બહેનોની માફક લોભાઇને તે ગળે છે કે નહિ. કારણકે તકલેદી અને ઉપરચોટિયો ભપકાદાર માલ તેના ભપકાથીજ ખપે છે અને ખરા સિક્કા કરતાં વધુ કિંમતી ગણાઈ ખોટા સિક્કાઓ વગર શંકાએ ચાલ્યા જાય છે અને આની બાબતમાં તો ખુશામત એ સહેલી વાત છે, કારણ કે અહિંઆ તો સાદું સત્યજ કહેવાનું છે.

આ વિચાર કરી ધીમેથી તે બોલ્યોઃ અરણ્યાની, બોલ,

મને કહે; શું હું સુંદર છું ? તેની છાતીમાં માથું છુપાવતી ક્ષણ પછી તે બોલી: મેં જુદી જુદી રીતે હજાર વાર કહ્યાં છતાં શા માટે ફરી પૂછો છો ? તે બોલ્યો: ત્યારે તને એમ ખ્યાલ નથી આવતો કે જે હું તને આપું છું તે તું મને આપે છે? અને તેથી આપણે જોડા છીએ. કારણ કે જો મારૂં લાવણ્ય તારા હૃદયમાં મૂર્તિ સમું કોતરાઇ રહ્યું હોય તો શું તારૂં મારા હૃદયમાં નથી કોતરાયું ? તને તારાં અપ્રતિમ લાવણ્યનું ભાન નથી અને ખોટી શંકાશીલ બની છે. સમજતી નથી કે હું પણ તારી સ્વપ્નવત્ આંખોના જાદુનો, કેશકલાપની મધુર સુરભિનો, ઝૂલતા કેદખાના જેવા આ સુકુમાર ગોળ હાથોનો, સમુદ્રના મોજાની માફક મારા હૈયા પર ધ્રુજી રહેલી તારી છાતીના કારણે તપ્ત થતા પાંદડાની માફક અણધાર્યા પડતાં કરાના જેવા તારા અધરોના શીતળ ચુંબનોના આસ્વાદનો પૂજક છુ, ભિક્ષુ છું. મહેશ્વર અને હિમસુતાની બીજી જોડી જેવાં એક બીજા સારૂ સરજેલાં શું આપણે છૂટાં પડીએ ? ના, ઉલટું તું જેમ અત્યારે કરે છે તેવી રીતે વેલડીની માફક ઝાડ રૂપી મુને–ઝાડથી–મારાથી અભિન્ન બની હંમેશને સારૂ વિંટાઇ, આપણે બન્ને સાથેજ વધીશું, મોટા થઇશું. અને તું અંધકારથી ડરે છે, પણ હું તારી નિશા અને અંધકાર થઇશ. મારી રેખા સમી ઇન્દુકળા! ઓ ચંદ્રિકા, રાત્રિ વગર તું શું કરશે ? અથવા શું તું પોતાને, 'હું કુસુમ હતી' એમ કહેતી હતી ? સારૂં, ત્યારે તું મારૂં નીલોત્પલ થજે અને હું તારૂં સરોવર બનીશ. તેમાં તું તારો

પડછાયો, તારી છબી જોઇ આનંદ પામીશ. અથવા તો, જો તારી મરજી હશે તો હું નદી બનીશ અને તું તેના હૃદય પર તરતું રૂપેરી હંસ બનશે. શું! આથી સુંદર વસ્તુથી અલંકૃત થવા ઇચ્છી રહેલી નદીની આકર્ષકતા, લાવણ્ય તેના જલ પર તરવાની ના કહી ખુંચવી લેશે? અથવા તો એનાથી વધારે સુંદર, તું આંબાનો મોર થશે તો હું તારી ઉન્મત્ત કોકિલા બની, મધુરી શરમાલ સુરભિની ઉન્માદકરિણી સુરાને લૂટયાંજ કરીશ. અરે, તારા વગર તો હું સુરા વિનાની સોનાની સુરાહી. મુજ સરખા મહાસાગરનું તું લવણ અને મારી છીપની અંદરનું મોતી, અને તારાથી હું શ્રી અને ભાગ્ય લક્ષ્મી યુક્ત ખરેખર બીજો વિષ્ણુજ બનીશ. તું તો મારો અર્થ અને આત્મા છે. તારા વગર શબ્દની માફક હું કેવળ અર્થહીન બની જઇશ. ના, ના, ઓ પ્રિયે, કાળના મોજાં પર છૂટા પડી જવા અચાનક મળેલા રખડતા પ્રાણીની માફક નહિ, પરંતુ જીવનની સ્ફટિક સમી નિર્મળ સરિતામાં કનકના નાવમાં ઘસડાતાં, કદી પણ છાછરા પાણીને અડ્યા વગર કોઇ કોઇ વખત રૂપેરી હલેસાંથી હંકારતા, અને કોઇ વાર દક્ષિણની મંદ સુરભિયુક્ત મલય પર્વત પરથી વાઇ રહેલી અને ચંદનથી સુગંધિત બનેલી પવન લહરીને આકર્ષવા નીલ લોહિત સઢને ફરકાવતા અને મૃત્યુના ખુલ્લા મહાસાગરમાં સાથે વહી જઇએ ત્યાં સુધી અદૃષ્ટ રીતે કલાકોના કલાકો વીતાવતા રાજા અને રાણીની રમત રમી રહેલા બે બાળકોની માફક આપણે સાથે રહીશું.

૬

અરણ્યાનીને કરયુગલમાં રાખી વહાલભર્યાં દબાણથી પોતાના સ્વરથી પ્રતીતિ કરાવતો તે બોલ્યો જતો હતો; એટલામાં એકાએક તે તેના હાથમાં છૂટી એકલીજ દૂર જઇ, રણ તરફ જોતી મૌન ધારણ કરી ઉભી રહી; અને અતિરૂપ કુતૂહલપૂર્ણ, અર્ધ ધ્યાનશીલ અને અર્ધ વિકારી નયને સ્થિર ઉભો રહી તેને નિહાળી રહ્યોઃ તે સ્વગત બોલ્યોઃ જવાની કે રહેવાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ જવા કે રહેવાને નારાજ અને અશક્ત હોવાથી તે કશું નક્કી કરી શકતી નથી અને તેની મધુરી મુંઝવણની વેદનાનો કોઇ નિર્ણય કરી આપી એને નિર્ણય કરવાના ત્રાસમાંથી ઉગારી લે એમ તે કરગરી રહી છે. અને અસ્થિર અને ભ્રમિત બની ઉંચા ખડકની કિનાર પર પ્રતિ પળે પડું પડું એવી હાલતમાં તે ઉભી છે. એક વાળ જેટલો ભાર પાસું ફેરવી નાખશે. તે ધીમે ધીમે તેની પાસે આવ્યો અને થોડી વખત રહીને બોલ્યોઃ ઓ પ્રિયે, શું તું ભૂલી ગઇ કે હમણાં આ સઘળું જે છોડે છે તેને હંમેશને માટે છોડવાનું નથી ? કારણ કે તારી મરજીમાં આવે એટલી વખત અહીં આવતાં તને કોઇ રોકે એમ નથી. પરંતુ એતો પહેલાની માફક પૂંઠ કરી ઉભીજ રહી અને કશો જવાબ આપ્યો નહિ.

ફરી એકવાર તેણે કહ્યુંઃ અરણ્યાની, હું કહું છું તે સાંભળે છે ? હું આ જંગલને હંમેશને માટે છોડવાનું નથી કહેતો.

તે એક ક્ષણ થોભ્યો. આખરે તે ન હાલી કે બોલી. ત્યારે તેણે કહ્યું: ત્યારે તો તેં નક્કીજ કર્યું છે અને મને એકલોજ પાછો મોકલવા નિશ્ચય કર્યો છે. ત્યારે હવે મારે ચાલ્યા ગયા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. મારી મરજી હોય કે નહિ પણ મારે ચાલ્યાજ જવું જોઇએ. કારણ કે મારૂં રાજ્ય સુનું પડયું છે અને મારો રસાલો મને રણ ઓળંગાવી લઇ જવા નીચે ટેકરીની તળેટીમાં ઉભો છે. થોડો વખત મને જંગલમાં યાદ કરજે અને કદાચ આપણા મૃત સુખના ભૂતને જલાંજલિ આપજે. કારણ કે આ જંગલમાં તો હું રહી શકું નહિ; અને જો તું મારી સાથે નહિજ આવે તો પાછા આવવાથી શો લાભ? માટે મારી સામું છેલ્લી વાર જો અને હું જઇશ અને તું મને પછી કદિ નહિ જુએ.

તે ફરી. તેના તરફ હાથ લંબાવી જાણે કરગરતી હોય તેમ એક પગલું વધી. એકાએક તે ભ્રમિત થઇ અને જો તેણે પોતાના હાથમાં ન પકડી લીધી હોત તો પડી જતે. ભાગ્યેજ સાંભળી શકાય એવા સ્વરે તે ગણગણી: જો તમારે લઇજ જવી હોય તો લઇ જાઓ અને તેયે જલદી, કારણ કે બીજીજ ક્ષણે મને લાગે છે કે મારૂં હૃદય વિદીર્ણ થઇ જશે.

"બીજીજ" ક્ષણે તે તેના હાથમાં બેભાન બની ઉભી ઢળી પડી."

એક પળ અતિરૂપ તેને જોતો ઉભો. અર્ધ અનિશ્ચિત સ્વરે તે સ્વગત બોલ્યો: ત્યારે બધું પતી ગયું. હું જીત્યો અને તે તાબે થઇ. મારી થઇ છે તે છતાંએ કોણ જાણે કેમ આ ક્ષણે દયાનો ભાવ હું અનુભવું છું. અને મારા મધથી મિશ્રિત કોઇ મધુમક્ષિકાનો કોઇ દિવસ પહેલાં નહિ અનુભવેલો ડંખ મને લાગતો હોય તેમ થાય છે. કારણ કે આખરે તે મારી સગી છે. અને તેની ભૂલ જણાતાં તે શું કરશે? અને તોયે જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું છે અને હવે કશું વળે એમ નથી. કારણ કે મને એમ લાગે છે કે થોડા વખત પછી તે મારી સાથે આવે કે ન આવે તોયે તેનું હૈયું ચૂર્ણ થઇ જશે.

ત્યાર પછી તેને ઉંચકી ઝાડીમાં થઇને ઝડપથી તે ટેકરી પરથી નીચે ઉતરી પડયો.

અરણ્ય અને નિશા.

૧

રાત્રિ પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત યથાક્રમ વીતવા લાગ્યા. સુદનો ચંદ્ર ખીલ્યો અને વદમાં ક્ષીણ પણ થઇ ગયો. અને રોજની માફક સૂર્ય ઉગતો; અને રેતીની પેલે પાર અસ્તાચળમાં ડુબે ત્યાં સુધી શનૈઃ શનૈઃ મુસાફરી ચાલુ રાખતો. આખરે, એક દિવસ અસ્તાચળ તરફ ઉતરવાની તૈયારી કરતો હતો તે સમયે એવું બન્યું કે બબ્રૂ, અરણ્યાની ગુમ થઈ તે દિવસે છેલ્લી વખત તેને જે જંગલમાં મળ્યો હતો તેજ જગાએ સૂર્યાસ્ત નિહાળતો એકલો બેઠો હતો. અને અજબ! જો કે વખત થોડોજ વીત્યો હતો છતાં તેનામાં ઘણો ફેર પડી ગયો હતો. વર્ષોના વર્ષો વીતીને તેને વૃદ્ધાવસ્થાની કરચલીઓ એકાએક આવી ગઇ હોય એમ જણાતું હતું. કારણ કે જાણે શોક અને ચિન્તા જેવા અદેખા હરીફોથી કાઢી મુકાયલી હોય તેવી નિદ્રા તેની રક્ત અને ઉંડી ઉતરી ગયલી ચક્ષુઓમાંથી અદૃશ્ય થઈ હોય એમ જણાતું હતું અને વિષાદ, ક્ષીણતા અને ઘસારાની મૂર્તિજ હોય તેવો તે દેખાતો હતો. સૂર્ય અસ્ત થવાની અણી પર હતો અને તે

જોઇ તે સ્વગત બબડયો: એ તો મને રસ્તો દેખાડે છે, અને હવે આ જન્મનું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે, એટલે વગર વિલંબે દેહ ત્યાગી, એને અનુસરીશ. કારણ કે આત્માથી ત્યજાયલા, ખાલી પડેલા, બિલકુલ ભૂલાયલા અને તિરસ્કૃત થયલા આ કમનસીબ દેહનો હવે શો ઉપયોગ છે? આત્મા કયાં ગયો કે કયાં શોધવો તેયે ખબર નથી. અરણ્યાની ખરે મૃત્યુ પામી છે અથવા ફરી આવી શકે એવી સ્થિતિમાંજ નથી એવી જો મને ખાતરી થાય તો કયારનોયે આ દેહ આનંદથી મેં છોડયો હોત. કેવળ એના પુનરાગમનની આશાએજ હું જીવતો રહ્યો છું. અફસોસ! એ જીવે છે કે મરી ગઇ તેની મને જરાએ ખબર નથી. અને તે છતાંએ એમ તો બનેજ નહિ; એ મરી નથી ગઇ અને તો પણ મને કશે જડતી નથી. કારણ કે આ જંગલના પાંદડે પાંદડા સો સો વખત ઉથલાવી ઉથલાવી જોયું અને એક પાંદડું ઉથલાવવું બાકી નથી રહ્યું તોએ બધું નકામું. છાયાની નિશાનીયે મુકયા વગર સ્વપ્નની માફક એ અદૃશ્ય થઇ ગઇ છે. મધ્યાહ્નના તાપે સુકાઇ ગયલા રક્ત કમળ પરના ઝાકળના બિંદુ જેવી એ છે. કેવળ સવારે જોયું હોય તેજ સ્મરણ કરી કહી શકે, કે તે અમુક જગાએ હતું. કેવી રીતે ગઇ, કયાં ગઇ, કોઇ ઉપાડી ગયું કે બળાત્કારે લઇ ગયું અથવા કોઇએ મારી નાખી કે તેનાથી વધુ, અત્યાચાર કર્યો અને કોણે કર્યો તે કશાની મને ખબરજ નથી. અને અફસોસ! હું એને મુકીને ગયો ત્યારેને. એમાં મારોજ વાંક છે.

કારણ કે પક્ષી પોતાની બાજુમાંજ સિંચાણાનો પડછાયો જોઇ ભાગે તેમ હું ભયને આવતો જોઇ ગભરાયો. એને મેં એકલી મુકી અને હવે બેશક પાછી તેને નહિજ જોઇ શકું. ત્યારે શા માટે ખોટી થાઉં છું, શા માટે બીજા દિવસની રાહ જોઉં છું? પણ કદાચ જીવતી હોય અને પાછી આવે તો! તો મરી જવાથી કેટલી મોટી ભુલ કરૂં! અને જો મરીજ ગઇ હોય તો? અફસોસ! મરીજ ગઇ હોય તો મારી જીંદગી કેવળ વખતનો દુરુપયોગજ છે અને તોએ રખે પાછી આવશે એ બીકે મરવાની હિંમત કરી શકતો નથી.

એકાએક તે અટકયો. તે બબડતો હતો તેવામાં કોઇ અવાજ તેના કાને પડયો. તે સાંભળી રહ્યો અને બોલી ઉઠયો: જંગલમાં આવતા ઘોડાઓની ખરીઓનો અવાજ સંભળાય છે. નિરાશાના વમળમાં તણખલા સમી આશા ઉદ્ભવતાં તેનું હૈયું ધડકી રહ્યું હતું. તેની માફક તે ચમકી ઉઠયો. તે સ્વગત બોલ્યો: આ વખતે જંગલમાં ઘોડા શા માટે આવ્યા હશે? અવાજ આવ્યો તે દિશા તરફ અદ્ધર જીવે જોતો તે ઉભો. એટલામાં કોઇ સ્વાર એકાએક ઝાડીમાંથી નીકળી તેની સામે આવી ઉભો, તેની પાછળ બીજા સ્વારો પણ હતા. તેની પાસે પહોંચતાં તેઓ થોભ્યા. તેમનો નાયક ઘોડા પરથી ઉતર્યો અને લગામ પકડી તેની પાસે આવ્યો.

બબ્રૂ તેનો ચહેરો જોતાંજ ચમકયો અને આશ્ચર્યથી

સ્વગત બોલ્યો: હા ! અરે ! આ તો ઝાડીમાં છૂપાઇ રહેલો તેજ ચહેરો ! અને એકાએક ઘાંટો પાડી તે બોલ્યો: હા ! ત્યારે તુંજ હતો, હું ધારતો હતો તેમ તુંજ ચોર છે.

ચમૂ ખડખડાટ હસી પડી બોલ્યો: ઓ કઠિયારા, જરા ધીમે. બહુ ઉતાવળો ન થા, તારી ભૂલ થાય છે અને અપમાન કરે છે. તું કહે છે તેમ આપણે પહેલાં મળ્યા હતા એટલીજ વાત ખરી. તે છતાં એ તું મને અન્યાય કરે છે. કારણ કે હું ન્હોતો પરંતુ મારા માલીક રાજા અતિરૂપ હતા. અને એને પણ ચોર કહી તું તારૂં જંગલીપણું દેખાડે છે. કારણ કે તારી સુંદરીને તે ઉઠાવી નહોતા ગયા પરંતુ તેનીજ મરજીથી થોડા વખતને સારૂ સ્વીકારી હતી. અને મારી હસ્તક તેને પાછી મોકલી છે અને તે આ રહી.

તે ફર્યો, અને અરે ! તેઓએ અરણ્યાનીને જમીન પર ઉતારવા ઘોડા પરથી ઉઠાવી. વજ્રપાતથી ઘવાયો હોય તેમ તેની તરફ જોતો બભ્રૂ ઉભો હતો, એટલામાં ચમૂ ફરી બોલ્યો: ઓ કઠિયારા, મને ગાળ દેવાને બદલે મારો ઉપકાર માન. કારણ કે જો, આખું રણ પસાર કરી તેને પાછી તારી પાસે લાવ્યો છું. મારી જગ્યાએ બીજો હોતે તો અધવચમાંજ મુકી દેતે. કારણ કે અહિંઆ આવવાની તેની મરજીજ નહોતી અને તેથી ભારી કંટાળો ઉપજાવે એવો ભાર મારે લાવવો પડયો. એને તો ત્યાંજ મરી જવું હતું; માટે તું જુએ છે તેમ મને અને અતિરૂપને પણ ચોર કહેવામાં ભૂલ કરી રહ્યો છે, કારણ કે પાછી એ અહિંઆ આવી છે. અને સ્ત્રીઓ અનાડી હોય

છે અને બધો વાંક તેમનોજ છે; કારણ કે મધ પર માખીઓ બણબણે તેમ પોતાની મરજીથીજ તેની કને ટોળે ઉભરાય છે. પરંતુ પોતે હજારોમાંની એક છે એમ જ્યારે આ સુંદરીને જણાયું ત્યારે એ એટલી બધી રીસાળ અને ચીઢીયણ બની ગઇ કે મહારાજ એને વધારે વાર પોતાની પાસે રાખી શકયા નહિ. અને ઓ કઠિયારા, હવે તને તે શ્રેષ્ઠ પત્ની તરીકે થશે. કારણ કે તે કળામાં અનુભવ લઇ કંઇક પાઠ શીખી છે. અને ગઈ હતી તેનાથી વધારે ચતુર બનીને આવી છે. પોતાનો ધંધો શ્રેષ્ઠ નિશાળમાં શીખવાથી અને રાજાના ચુંબનોનો આસ્વાદ લેવાથી ઉલટી બગડી નથી, પણ સુધરી છે. તારા બીજા છોકરાઓ કદાચ તારા જેવા કદરૂપા થશે પણ તારો મોટો છોકરો તો રૂપરૂપનો ભંડાર થશે. અને યાદદાસ્તિને ખાતર તેની મા જો તેનું નામ અતિરૂપ પાડે તો કંઇ વાંધો નહિ, કારણ કે એકવાર રડતી બંધ થશે એટલે તેના જેટલોજ તને ચહાશે.

આ બધું ચમૂ બોલ્યો જતો હતો પણ બભ્રુનો આત્મા દયા, ત્રાસ અને અજાયબીમાં ડુબી ગયા છતાં તેના પાછા આવવાથી આનંદે એટલો બધો ઉભરાઇ જતો હતો કે તેમાં એક ટીપા જેટલા ગુસ્સાની યે જગા નહતી. તે ચમૂની સામું ટગર ટગર જોવા છતાં ભાગ્યેજ જોતો હતો. તેના કાનો તેનું બોલવું ભાગ્યેજ સાંભળતા હતા અને તેનો આત્મા કશું સમજી શકયો નહિ. અરણ્યાની તરફથી ચમૂ તરફ અને ચમૂ તરફથી તેના તરફ જોતો ઉભો હતો, તેટલામાં ચમૂ ઘોડા પર બેસી

બીજા સ્વારો સાથે પાછો ફર્યો. અને પોતાને રસ્તે પડયો.

૨

ભીંત પર ચિતરેલા ચિત્રની જેમ તેમના ગમન તરફ ભાગ્યે નજર કરવાની દરકાર કરતો બબ્રૂ અરણ્યાનીને ધારી ધારીને જોતો જ્યાં હતો ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગયો. જોતાં જોતાં હૃદયના ઉંડાણમાં દયાથી આર્દ્ર બનતા તેની આંખોમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. કારણ કે જેવી હાલતમાં તેઓ તેને મુકી ગયા હતા તેજ પ્રમાણે અર્ધી બળી ગયલી, મરી ગઈ હોય તેવી દેખાતી તે પડી હતી. અને તેના તરફ ફરી પડેલું વદન છેલ્લી વખત જોયું હતું તેના કરતાં ઘણા ફેરફારો તેમાં થઇ ગયા હતા. અને તેને બિલકુલ નવીન લાગવા માંડયું. કારણ કે જુવાની અને આનંદ અદૃશ્ય થઇ શોક, ભ્રમણા, શરમ, માનભંગ, શ્રમ અને નિરાશાનું કુરુક્ષેત્ર બન્યું હોય તેવું તે જણાતું હતું. વલ્કલ વસ્ત્રોનું સ્થાન કિંમતી વસ્ત્રોએ લીધેલું હોવા છતાં તે પણ અવ્યવસ્થિત, અને મેલાં થઈ ગયલાં હતાં. અને તેના વાળ આત્માની અંદર થઇ રહેલી અવ્યવસ્થા અને મંથનનું અનુકરણ ન કરતા હોય શું, તેમ વિખેરાઇ, અસ્તવ્યસ્ત બની માથા પર ફરફરી રહ્યા હતા; તે છતાંએ તેની આંખે તે પહેલાં કરતા વધારે સુંદર જણાતી હતી. જોતાં જોતાં તેની સુંદરતાથી તે વ્યાકુલ બન્યો; કારણ કે બાહ્યરૂપને અનુકૂલ ફેરફારો તેના આત્મામાંએ થઈ ન ગયા હોય શું, તેમ તે પહેલાના જેવી બિલકુલ રહી

નહોતી. ભગે અને કંઇ થશે એ ભણકારે તેની તરફ જોતા બભૂના અંગ પરના રૂંવે રૂવાં ખડા થઇ ગયા.

ભાનભૂલો બની, એકીટસે નિહાળતો, આશ્વાસન આપવા ઉત્સુક થઇ રહેલો, પણ ભયથી એક અક્ષર પણ ન ઉચ્ચારી શકતો તે મૂગો મૂગો જોઇ રહ્યો. ભારે દુઃખ થતું હોય તેમ અવારનવાર ધીમે ધીમે શ્વાસ લેતી અને એમ ને એમ તેને લાંબા વખત સુધી અવાક્ પડેલી જોઈ તેને ભય લાગવા માંડયો. ઘણીવાર પછી આખરે તે પાસે આવ્યો અને ભય અને લાગણીથી ભરેલા અવાજે બોલ્યોઃ ઓ અરણ્યાની, અફસોસ ! તને કંઈ થાય છે ? અને શું તું એમ ધારે છે કે તને આમ દુઃખી થતી હું જોઇ શકું છું ? કંઇ નહિ, કંઇ નહિ, ગમે તેમ તું પાછી આવી છે. અરે ! ધિક્કાર પડો મને. તારા બધા દુઃખનું કારણ હુંજ છું, કારણકે હું સમજ્યો છું કે તને મુકી જવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. પણ કંઈ નહિ. તું વખતસર પાછી આવી છે. એક દિવસ પણ વધારે રહી હોત તો હું સહન ન કરી શકતે. રોજ ને રોજ હું તારી રાહ જોતો અને રોજ ને રોજ હું નિરાશ થતો. આખરે મેં ધાર્યું કે તું મરી ગઇ હશે. દરેક રાત્રિ આગલી રાત કરતાં લાંબી અને ભયંકર લાગતી હતી. જંગલના ખૂણા અને ખાંચરા તપાસી વળ્યો પણ તું મને મળી નહિ. અને હવે જો ! તું મારી આંખ આગળ છે એમ માનવું મુશ્કેલ પડે છે. અને હવે ફરી એક વખત શોક મિશ્રિત હર્ષાતિશયે મરવા તૈયાર છું. તે છતાંએ હું કબૂલ કરૂં છું કે જ્યારે તું દુઃખી થઇ

રહી છે ત્યારે હું આનંદ લહી શકું એટલો બધો સ્વાર્થી બન્યો છું. આહ! તારા દુઃખમાં ભાગ લેવા, તેને મારે માથે લઇ લેવા, બોલ, બોલ, મને કહે, હું શું કરૂં?

બોલતાં બોલતાં તે વાંકો વળ્યો અને જોયું તો એક અશ્રુ બિંદુ એકાએક તેની આંખમાંથી સરી નીચે પડ્યું; પણ ન તે હાલી કે ન તે બોલી. વળી પાછો અચકાતો અચકાતો અને મહા મહેનતે બોલ્યોઃ શું તું એમ ધારે છે, ખરેખરજ શું તું એમ ધારે છે કે તું મારી આંખે દોષિત છે? તારા અદ્ભુત લાવણ્યથી ખેંચાઇ આ લુચ્ચાઓ આવીને લઇ ગયા તેમાં શું તારો વાંક? કોઈ મુસાફર કમળને જોઈ તેને ચૂંટે અને ક્ષણવાર પોતાના વાળમાં પહેરે અને પછી પગ તળે છુંદાવા ફેંકી દે, તેમાં શું કમળનો વાંક? અફસોસ! હું તારો નહિ પણ મારોજ વાંક કાઢું છું અને હુંજ દોષપાત્ર છું. અને ઉલટું અત્યારે તારી સાથે રડવું જોઈએ તેને બદલે તને ગમે તેમ પાછી આવેલી જોઈ હું હરખથી એટલો બધો ઉન્મત્ત બની ગયો છું કે આ ક્ષણે દેહ છોડી દઈશ એમ મને લાગે છે. અથવા શું તને એવી બીક લાગે છે કે રખે હું સવાલો પૂછીપૂછી તને મહેણાં ટોણાં મારી દુઃખ દઇશ? આહ! ના, સાંભળ ત્યારે, હું તને કહું. તારી મરજી હોય તો, જે જે બની ગયું તે સ્વપ્નુંજ હતું અને તેમાંથી તું જાગી ઉઠી છે એમજ તારે સમજવું. અને હું, જાણે જાણતોજ નથી તેમ તારી માફક બીલકુલ ભૂલી જઇશ. અને એ તો કયારનું દટાઈ ગયું અને જાણે કંઇ બન્યુંજ ન

હોય તેમ લુપ્ત થઈ ગયું છે.

જાણે પોતે ગુન્હેગાર હોય અને તેની માફી ચહાતો હોય તેમ તે પાછો વાંકો વળ્યો. તેના શબ્દો અરણ્યાનીના હૈયામાં છૂરી ભોંકતા હોય તેમ તેની આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વહી રહ્યા હતા. પણ તોએ તે ન હાલી કે ન ચાલી. કરગરતો હોય તેમ ફરી એકવાર તે બોલ્યોઃ અરણ્યાની, તને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હોય કે મારા નસીબમાં શું સુખ છે? જો! તું ક્ષુભિત થઇ રહી છે અને થાકી ગઇ હોય એમ જણાય છે. અને હવે જો તારી મરજી હોય તો તને ઘેર લઇ જાઉં કે ઉચકી લઉં. અને ત્યાં આજે રાતે, આવતી કાલે અથવા તારી ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી બીલકુલ ખલેલ પામ્યા વગર સૂજે. અને તેટલો વખત હું તારા હુકમ મુજબ તું કહેશે તે કરીશ, તારે સારૂ ખોરાક લાવી આપીશ અને બહાર બેઠોબેઠો તપાસ રાખીશ. અને સૌથી વધુ ધ્યાન તો બીજો કોઇ નવો હુમલો નહિ કરે તે પર આપીશ. કોઈ પણ માણુસ હવે તને હેરાન કરવા પ્રયત્ન કરશે તો તેનું નક્કી આવી બન્યું, પછી જોજે કે તેના કેવા ભોગ લાગે છે! અને એવીજ રીતે મને તારો નોકર તરીકે ગણી તારી ઈચ્છા મુજબ રહેજે. અને થોડાકજ વખતમાં અત્યારે તને ડંખી રહ્યું છે તેની સ્મૃતિયે તારા આત્મામાંથી ભુંસાઈ જશે. અને તને શરમાવે કે તારા આત્માની શાંતિનો ભંગ કરે એવું કોઈ નહિ હોય. અને તારો બાપ તો, જ્યારે તું ગુમ થઈ ગઇ કે તરતજ હું લઈ ગયો છું એમ ધારી મારી પાસે

આવ્યો. મારો ગુસ્સો જોઈ તરતજ તેની ખાતરી થઈ કે તેની ભૂલ થાય છે. તે પછી એકાએક તે બોલી ઉઠયો: મા અને દીકરી, મા અને દીકરી: જય તરફથી અંધારામાં આ બીજો ઘા. તે શું કહેવા માંગતો હતો તે હું સમજી શકયો નહિ. પણ હું એમ ધારૂં છું કે એથીજ એનું હૈયું ચૂર્ણ થઇ ગયું અને એક બે દિવસ રહીને તે મરણ પામ્યો.

૩

એકાએક વિદ્યુત્‌ના ચમકારની માફક કારમી ચીસ પાડી અરણ્યાની ઉભી થઈ ગઈ. ચીસ સાંભળતાંજ બભ્રૂના હોશ કોશ ઉડી ગયા. દુઃખના માર્યા તેણે છાતી માથાં કુટવા માંડયાં અને ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે તેમ ઝુંપડી તરફ દોડી. વળી બીજીજ ક્ષણે તે એકાએક પાછી ફરી અને હરણીની જેમ સામી દિશાએ દોડવા માંડયું. બભ્રૂ સડકજ થઇ ગયો. સ્વપ્ન-માંથી ઝબકયો હોય તેમ તેની પાછળ પડયો. તેને પકડી પાડી અને ખભે હાથ મુકી કહ્યું: કયાં જવું તે જોયા વગર કયાં દોડાદોડ કરી રહી છે?

કોઈ પોતાને અડકે છે એમ લાગતાં તે અટકી અને એકાએક પાછી ફરી. ભયગ્રસ્ત બની હોય તેમ તેની સામું જોઇ રહી. વ્યગ્રતા અને આશ્ચર્યમગ્ન આંખોથી ટગરટગર જોતી ગાંડી બની ગઈ હોય તેમ ખડખડ હસી પડી ને બોલી: હા? બભ્રૂ તું છે? પણ હું તો તુને મારી પાછળ જંગલમાં મુકી

આવી છું. તું પણ હા ! હણાયલો, ત્યજાયલો અને તિરસ્કૃત થયેલો દેખાય છે. આવ ત્યારે, આપણે બન્ને જલદી છટકી જઇએ. તેનો હાથ પકડી જોરથી તે તેને ખેંચવા લાગી. તે એકદમ મંદ સ્વરે એટલું ઝડપથી બોલવા લાગી કે બોલતાં બોલતાં શબ્દો ખવાઇ જવા લાગ્યા. તે બોલી: ગરીબડા બબૂ, તું કદરૂપો છે તેથી તે તને ચાહી ન શકી પણ તે એ ભુલી ગઇ કે પોતે પણ કદરૂપી હોવાથી તેને કોઇ ચહાય એમ નહોતું. પણ તે એટલો સુંદર, એટલો મનમોહક, એટલો રૂપવાન હતો કે તને ભૂલાવામાં નાખી તેની સાથે તે ચાલી ગઈ. તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવ્યો કે બીજી સ્ત્રીઓ તેના જેવીજ મૂર્ખ હતી. આહ ! બીજી સ્ત્રીઓ કેટલી બધી અને કેવી નિર્દય ! બબૂ, તેના ગયા પછી જંગલ સુનુંસુનું લાગતું હતું ? ગરીબડા કદરૂપા બબૂ, તું જંગલમાં એકલોજ હતો ત્યારે અમે એક બીજાને શહેરમાં ચુંબન કરી રહ્યાં હતાં. ચુમતાં ચુમતાં, ઓ બબૂ, તે તને જંગલમાં બેઠો બેઠો રડતો જોતી હતી. તારા પર તેનો થોડોકજ સ્નેહ હતો. તને યાદ આવતું હતું ? પણ શહેરમાં તું એકાએક ફૂટી નીકળશે તેની તેને વારંવાર બીક રહેતી હતી. પણ બનવા જોગ છે કે તે કયાં ગઇ તે તું જાણતો નહોતો. તેં તેને મારી નાખ્યો હોત. બબૂ, તેની પાછળ તું કેમ ન દોડયો ? પણ તને અંદર દાખલ થવા દીધો નહોત. ગરીબડા બબૂ, તું એટલો બૂરો કદરૂપો છે. આખો દિવસ તું મહેલની આજુબાજુ બહાર ને બહાર આંટા માર્યા કરત અને તેટલી વખત તે તારા કમળને ઉપરથી ચૂમી અંદરથી તેના હૈયાને કચડી રહ્યો હતો.

અને તે છતાંએ તે તેની પિતરાઇ અને રાજપુત્રી હતી. હા! બબ્રૂ, આ વાતથી તું અજ્ઞાત હતો, તને ખબર નહોતી. પરંતુ ત્યાં બીજીએ કેટલી બધી એક સરખી સ્ત્રીઓ હતી તે સઘળાંમાંથી તેને શું તું શોધી શકયો હોત? તેની આંખો, તેની ચક્ષુઓ જુદીજ હતી. તેની આંખો ઘેરાયલી અને ચુંબનો બરફના કરાં જેવા હતાં. ખરેખર સરવાળે, જંગલમાંજ સારૂં હતું. ત્યાં કોઇ બીજી સ્ત્રી નહુતી. તને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હતો, બબ્રૂ કે તુંજ એકલો અપમાનિત કરાઇ, અને કલંકિત કરાઈ કાદવમાં રગદોળી ફેંકી દેવાયો છે? પણ આ સરવરીઆઓજ તને તું કદરૂપો છે, તું કેટલો બધો કદરૂપો છે અને તે કેટલી બધી સુંદર છે એ શીખવવાને પૂરતાં હતાં. તેના કરતાં વધારે સારૂ તેને સારૂં તેં ધાર્યું હતું? પોતેજ સ્નેહને સારૂ નાલાયક તો તે તારા પર સ્નેહ કેવી રીતે દાખવી શકે? અને એ તો વનમાં ભુલા પડેલા કામદેવ જેવોજ હતો. પણ ઉલટું તે ભૂલી પડી. તેને તો તેનો રસ્તો બરોબર ખબર હતો. આખો લાડવો પોતાનેજ સારૂ તે કેમ રાખી શકાય? ક્રૂરલોચના રમણીઓથી શું જગત્ છલાછલ ભરેલું નથી? ઓ બબ્રૂ, એકના કરતાં બીજી વધારે સારી છે,'એવો મૂર્ખ વિચારજ તેં શામાટે કર્યો? તે આખો પોતાનોજ છે એમ ધારી રહી હતી તેજ તેની મૂર્ખાઈ હતી? ઓ બબ્રૂ, એની તોલે તું કંઇજ નથી. તું બહુજ ખરબચડો, બેઢંગો અને મલિન છે અને તે કોઇ પણ સ્ત્રી કરતાં વધારે સુંદર છે. તે કેટલો બધો નમ્ર અને કેટલો બધો માયાળુ, અને તેનાં ચુંબનો કેટલાં બધાં મધુર હતાં-ના,ના, બબ્રૂ ઉલટો માયાળુ

હતો અને એ તો સર્પ જેવો હતો. હું કહું છું તે સાંભળ: જ્યારે બીજાના અધરો વચ્ચે આવે એટલે તેજ ચુંબનો જેટલાં મધુર તેટલાંજ પરિણામે કડવાં, દુ:ખદાયક. તારા પોતાના અને તેના અધરો વચ્ચેનો ફેર તું સમજે છે. અને તેના અધરો તો જાણે હજારો માંખીઓથી ચુમાયલું ફૂલ. ઓ બબ્રૂ, જ્યારે તારા પોતાનાજ અધરે ચુંબનાસ્વાદ લીધો નથી તો તેમાં તું શું સમજી શકે? લે મને ચુંબન કર, ગરીબડા બબ્રૂ, કે બીજી માંખીઓના મધથી ચીકણા બનેલા અધરના ચુંબનનું ઝેર શું, તે તું અનુભવે શીખશે.

૪

શોક, અપમાન, કરુણા, આશ્ચર્ય અને ઝરણાના નીરની સાફક ખળખળ વહેતા ભાગ્યાતૂટા શબ્દોના પૂરમાં તણાઇ બેભાન બન્યો હોય તેમ બબ્રૂ ભયગ્રસ્ત બની એકીટસે જોતો સાંભળી રહ્યો. એકાએક તે અટકી અને પોતાનો હાથ તેના હાથ પર મુકયો. સ્પર્શથી તે ચમકયો. ઉભી ઉભી સળગી જતી હોય તેમ તે ધગધગી રહી હતી. અશ્રુધારા તેમા વદન પરથી વહી રહી હતી, છતાં સ્મિત કરી બોલી: બબ્રૂ, તને ખબર છે કે અરણ્યાની ઉત્તમ વૃક્ષને ટેકે વધેલી વેલી હતી? અત્યારે તો તે વૃક્ષ અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. કોણ જાણે? ખરે-ખર તે અંદરથી પોલું અને ખવાઇ ગયલું હતું. અને હું ધારૂં છું તેમ કીડીઓએજ ખાઈ ખાઈ ખાલીખમ બનાવી

દીધું હોવું જોઇએ. બહારથી એ એટલું બધું સુંદર અને આકર્ષક દેખાતું હતું કે ખરેખર ગરીબડી બિચારી વેલડી ક્યાંથી જાણી શકે કે તે અંદરથી આટલું બધું સડેલું, વાસ મારતું અને ભયંકર હશે. એકાએક અંદર જોતાંજ મને અહિંઆ ઝટકો લાગ્યો. એમ બોલતાં તેણે પોતાના બન્ને હાથ છાતી પર મુકયા અને ધ્રૂસકાં ભરવા લાગી. વળી પાછી તે હસવા લાગી અને બોલી: એઇ! એ તો મોતી હતી, હંસ હતી અને બીજું કેટલુંયે હતી, અત્યારે મને કશું યાદ આવતું નથી. પણ હમણાં તો ભાંગેલા માટલાંની માફક કેવલ અર્થ-હીન છે. અને કનકનું નાવડું મહાસાગરની છાયા પણ જોયા વિના નાશ પામ્યું છે. બબ્રૂ, બધું હડહડતું જુઠાણું હતું. પાષાણની જેમ શાંત જળમાં ડુબી ગયલું તે ઠેર ઠેર બાકોરાં વાળું નાવડું હતું. સડેલું, હલકટ, અને અન્ય અસંખ્ય સ્ત્રીઓના ભારે લાદેલું તે કેવી રીતે તરી શકે? હલકટ, આહ! હલકટ જણાયું. તેનું દુઃખ અરણ્યાની સિવાય બીજું કોણ વધારે સારી પેઠે જાણે છે? અરણ્યાની હલકટ, નીચ હતી, બબ્રૂ? તું જાણે છે? દરેક સ્ત્રીઓ એક બીજાને ધિક્કારતી હતી. બબ્રૂ, એ કનકના નાવમાં જીવતી નરક હતી. અને તેજ બધામાં ખરાબ, સૌથી ખરાબ હતી. રડી, રડી, એટલી રડી કે આખરે તેને કાઢી મુકી અને ચમૂ તેને લઈ ગયો. અને ત્યાર પછી મને લાગે છે કે તે મરી ગઈ. આવી હાલતે જતાં તેને એટલું તો લાગ્યું કે તે મરી ગઇ હોવી જોઇએ. અને ચમૂ તે મરી ગઇ ત્યારે ઉંચકી ગયો. તે ચમૂથી

કેટલી બધી બીતી હતી. અતિરૂપ, અતિરૂપ, મને ચમૂથી બચાવ. બબ્રૂ, ચમૂથી ચેતતો રહેજે. સૌથી ખરાબમાં ખરાબ અને સ્ત્રીઓથીયે ભૂંડો એ છે. તેના ખડખડાટ હાસ્યથી તે ધડકી ઉઠતી. સઘળી સ્ત્રીઓના હાસ્ય કરતાં તે હજાર દરજ્જે ભૂંડું હતું. તેમના નાવમાંથી તેને ધક્કો મારી હડસેલી મૂકી અને ચમૂ તેને લઈ ગયો. અને તેણે ચમૂને રણમાં છોડી દેવા કાલાવાલા કર્યા, કરગરી, અરજી કરી. કારણ તેના બાપ કે બબ્રૂને જોયા વગરજ મરણ શરણ થતે. ઓ બબ્રૂ, તેઓ તેને અહિંઆ લાવ્યા તે પહેલાં તું કેમ ન મરણ પામ્યો ? ચમૂ, ચમૂ, અતિરૂપે તને અરણ્યાનીને રણમાંથી તેના શરીરને લઈ જતાં ચુમવાને આપી હતી ?

એકાએક બબ્રૂ, પાંદડાની માફક કંપી રહ્યો. તે બોલી ઉઠયો: અરણ્યાની, અરણ્યાની ! એકાએક તે નીચે પડી અને તેના પગ ચુમવા લાગી. તે કંપ્યો, અને જાણે તરવાર તેના હૈયામાં સોંસરી ઉતરી ન ગઈ હોય તેમ ધ્રૂસકાં ભરવા લાગ્યો. કપાળ પર પરસેવાના બુદ્દબુદો ઝાલ્યાં. તે વાંકો વળ્યો અને જબરીથી તેને ઉંચી કરી ધ્રૂજતે પણ ધીમે અવાજે તે બોલ્યો: અરણ્યાની, તને ભાન નથી. ચાલ હવે, હું તને ઘેર લઈ જાઉં.

તે ચીસ પાડી બોલી: ના, ના, મારા પિતાનું ભૂત મને હાંકી કાઢવા ત્યાંજ ઉભું છે. જ્યાં ઘોર અંધારૂ હોય ત્યાં ચાલ. અને તેનો હાથ પકડી જોરથી ખેંચવા લાગી અને ગણગણી: બબ્રૂ, મારે એક ચીજ સારૂ તને પૂછવાનું છે.

અંધારામાં મને તારી છરીથી હણી નાખશે? નહિંતર મારે જોરજુલમથી દેહ છોડવો પડશે.

બભ્રૂ ભયભીત બની બોલી ઉઠયો: અરણ્યાની, શું તું ગાંડી થઈ ગઈ છે? શું! હું તને, તને, મારા આત્માને મારી નાખું, હણી નાખું?

૫

શાંત બની ક્ષણવાર તે તેને જોઇ રહી. તેની આંખોમાં વિષાદ અને નિરાશામિશ્રિત પરિતાપ ચોખ્ખો જણાતો હતો. તે ત્યાંથી ખસી દૂર ગઇ અને ખિન્ન બની પોતાનેજ કહેતી હોય તેમ બબડી: આ પણ મારો શત્રુ. કોઇ મને મારી પણ નાખતું નથી. આ કાયા રૂપી કેદખાનામાં પૂરી રાખી છટકવા પણ નથી દેતા. મોત માંગે છે ત્યારે જીવાડી રહ્યા છે. કરગરી છતાં ચમૂએ પણ ન મારી નાખી. કેવળ હસી ઉઠયો. છતાંએ તે તો કયારની મરી ગઈ હતી, હણાઈ ગઈ હતી, અને ફેંકી દેવાઇ હતી; ખાલી શબ હતું.

વિચારમાં પડી ગઇ હોય તેમ એક પળ ઉભી. પછી તરતજ પાછી ફરી અને જ્યોત્સનામાં ક્ષીણ થઇ રહેલા વદને ને ચિંતા, દુઃખ અને ઉદ્વેગભર્યાં નયને બભ્રૂ તરફ જોઈ રહી. અચાનક તેમાં હાસ્ય ધિક્કાર અને ગાંડપણ ભરાયાં હોય તેમ તે બદલાઈ ગયા. જાણે કાનમાં કંઇ કહેવું હોય

તેમ તે તેની નજદીક આવી અને મોં પર એક તમાચો ખેંચી ખડખડાટ હસી પડી. તિરસ્કારભર્યા સ્વરે તે બોલીઃ તું મને નહિ મારી નાખે? અરે બબ્રૂ, તું હજી પણ ન સમજ્યો? ઘણા ઘણા વખત અગાઉ જંગલમાં વાર્તાઓ કહી રહી હતી તે અરણ્યાની યાદ આવે છે? તે તો ક્યારની મરી ગઇ. દૂરદૂર રણમાં પેલાઓ તેનું હૃદય લઈ ગયા અને તેને ચીર્યું. ટુકડાટુકડા કરી તેની કાયાને શરમ અને દુઃખના વસ્ત્રોથી ઢાંકી જગતૂમાં એકલી અટુલી રખડવા ફેંકી દીધી. અને તે આ રહી, તેને હણવાની તું ના કહે છે. લાંબા વખત પહેલાં, અરણ્યાની રહેતી હતી તેજ જંગલમાં પરિતાપ સહતી, પળેપળે પૂર્વસ્મૃતિના ભયને સહન કરતી અને નિરાશામાં પરિમેણલા સુખનાં સ્મરણોથી ઉપહાસિત થતી તેની આ કંગાળ કાયાને હજુએ જીવતી રહેવા દેવા તું ઈચ્છે છે? આ ઝાડોમાં ભમતા વાંદરાઓની માફક તેમને ફળ જડ્યું, કરડ્યું અને જમીન પર અપમાનિત થવા, રગદોળાતું રહેવા દેવા અને બળાત્કાર ખમવા છોડી ચાલતી પકડી. એના મૃત દેહને જોઇજોઇ તું શું એમ ધારે છે કે તને સુખ મળશે? 'ગરીબડા બબ્રૂ, તેને તું નહિં હણે? જંગલમાં તારી પાસે રહેવાથી તે કોનો વિચાર કરશે તે તું જાણે છે? શું તું એમ ધારે છે કે તારો? અફસોસ, ગરીબડા, કદરૂપા બબ્રૂ, એને તો તેનાજ વિચાર આવશે. અને જેટલી વખત તે તને જોશે તેટલી વાર તેની આંખેઆંખ અને શરીરે શરીર તારી સાથે સરખાવશે. તેના અધરો અતિરૂપના અધરોનો વિચાર કર્યા વિના તારા અધરોને અડકશે નહિ. તેણે જે તિર-

સ્કાર્યું તે તું ચહુાશે અને ફૂળ ફેંકતા પહેલાં વાંદરાઓએ જે જગ્યાએ કરડયું હતું તેજ જગ્યાએ તું કરડશે. એનો સ્વાદ એટલો બધો કટુ લાગશે કે એકજ દિવસમાં તારો પ્રેમ ધિક્કારના રૂપમાં ફેરવાઇ જશે. તને જોતાંજ તેને કંટાળો છૂટશે અને જેટલી વાર તારી તરફ જોશે, તેટલી વાર એની આંખો તને કહેશે કે એની સરખામણીમાં તું કેવો બેડોળ અને ઉપહાસપાત્ર છે. કેવળ ઉપહાસ ખાતર તારી તરફ ફેંકેલા જીવનના અવશેષને તેઓ લઇ નહિ જાય. તને તિરસ્કારે છે એવા સાથે પણ તું રહેશે? પાસેથી જતાં કાગડાથી ચુંથાયલી અને તરફડી રહેલી ગરોળીની જેમ; કે બેદરકાર શિકારીથી ઘવાયલી, જંગલમાંજ પડી રહેલી, મોત મેળવવા પણ અસમર્થ, તપી રહેલા દિવસો અને અસહ્ય અંધારી રાતોમાં ક્ષણે ક્ષણે જીવન ક્ષીણ કરતી અને બાજુપર બેઠેલા ગીધડાઓથી નજર કરી રહાયલી મૃગલીની જેમ, તે અડધી જીવતી અડધી મરેલી છે અને શું તું ગીધડો થશે? શું તું સિંહનું ખાતાં વધેલું ખાનાર કેવળ શિયાળીઓજ થશે? શું એના હૃદયમાં બીજો દટાયલો છે, એ જાણ્યા છતાંયે તું એની પાસે રહેશે? કુતરાની માફક સુડહું ખાઇને શું તું જીવશે? અરે બબ્રૂ, હજુ તું ન સમજ્યો? બીજાની ખાતર તને છોડી તે ભાગી ગઇ? તેને તે નહિ ભૂલે. અને તેના મૃત શરીરમાંએ વિષધરની માફક તે જીવે છે. મારી નજરેનજર તે તને હસશે અને તિસ્કારશે. અરે, અરે તારા મોં પર થુંકવા તેના બાપ જેવો આબેહુબ બીજો નાનો અતિરૂપ આવશે ત્યાં સુધી સમજણ પડવાની રાહ જોતો તું ઉભો રહેશે?

૬

બભ્રૂ આ સાંભળી રહ્યા અને એકાએક અરણ્યાનીના પોતાનાજ શબ્દોથી સ્મરણ પટ તરી આવવાની રાહ જોતા તેના આત્મામાં સૂઇ રહ્યા નહોય તેમ ચમૂએ જતાંજતાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેની સમ્મુખ આવી ખડા થયા. તત્ક્ષણ અરણ્યાની પ્રત્યેના અનન્ય પ્રેમથી ઉદ્દભૂત પડદો અત્યાર સુધી જે સત્યને ઢાંકી રહ્યા હતો તે તેની આંખ આગળથી ખસી ગયો. આરીસામાં જુએ તેની માફક પોતાને ચમૂ તેનો સ્વામી અને અરણ્યાની પોતે, એ સઘળાના તિરસ્કાર અને ઉપહાસનું મધ્ય બિંદુ હોય તેમ મજાક અને ફિટકાર કરાતો જોયો. તરતજ તેનું હૈયું, શરમ, ક્રોધ અને પોતાની ગૌણતાથી એટલું બધું ક્ષુભિત થઇ ગયું, કે તે લગભગ બેભાન બની ગયો. તેનું મ્હોં ઉતરી ગયું અને તેના આગમનથી આશાની ઉષા પ્રકટેલી, તેને રાત્રિએ એકજ ઝપાટે હોલવી નાખી હોય તેમ અરણ્યાનીને ધારી ધારી જોઇ રહેલી તેની આંખોમાં અંધારાં આવ્યાં.

આમ ને આમ તે લાંબો વખત સુધી ઉભો રહ્યા. હોલવાવાજ હજુએ લગભગ થઈ રહેલા પ્રકાશની અંધારામાં રાહ જોતો ઉભો હોય તેમ જણાતો હતો. તેને નિહાળતાં તે નિરાશાના કુપમાં ઉંડોને ઉંડો ઉતરતો જતો હતો. એકાએક સ્વગત તે બોલ્યોઃ તેની વાત ખરી છે. અતિરૂપના વેશે વિધાતાએ તેનો, તેના સુખનો અને મારો નાશ કર્યો છે. તેના નિર્ણયની રાહ જોતી ઉભી હોય તેમ તેને નિહાળી

અચાનક તેણે છુરી ઉગામી.

રહેલી અરણ્યાની તરફ સ્થિર દૃષ્ટિએ જોયું અને બોલ્યોઃ અરણ્યાની, તારી વાત ખરી છે, હું ભુલું છું. અને હવે મરી જવા સિવાય બીજો કોઈ વધારે સારો ઉપાય નથી. બોલતાં બોલતાં તેણે છરી કાઢી અને હાથમાં પકડીને રાહ જોતો ઉભો.

તત્ક્ષણ અરણ્યાનીએ હર્ષની ચીસ પાડી. દોડતી તેની પાસે આવી અને ઉભી રહી. બે હાથે જોર કરી ચોળી ફાડી નાખી અને છાતી ખુલ્લી કરી બોલીઃ જો! હું તૈયાર છું. આવનાર ઘાની ઉત્સુકતાથી રાહ જોતી નહોય શું, તેમ ચાંદનીમાં તેના તરફ છાતી ખુલ્લી રાખી તે એમ ને એમ ઉભી રહી.

વિષણ્ણ નયને તેની તરફ જોતો એકજ પળ તે શાંત ઉભો રહ્યો. પણ આશ્ચર્ય તો એ હતું કે તેના વદન પર ગુસ્સાની એક રેખા પણ નહોતી. સ્વગત તે બોલ્યોઃ ત્યાંજ, બરોબર પેલા બે આરસપહાણ જેવા સ્તનોની વચ્ચો વચ્ચ છૂરી પડવી જોઈએ. તે ખંચકાયો. પોતાના સુખની આશાનું છેલ્લું કિરણ બુઝાઈ જતું હોય તેમ તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઇ આવ્યાં. સ્વગત તે બબડયોઃ તે તો તેને સારૂ હતાં, તારે સારૂ નહિ. દૃષ્ટિપથ ચોખ્ખો કરવા ડાબો હાથ આંખ પર ફેરવ્યો અને પાણી લુંછી નાંખ્યાં. અચાનક તેણે છૂરી ઉગામી અને સોંસરી અરણ્યાનીના હૃદયમાં ઉતારી દીધી.

૭

અડધી ચીસ જેવો એક નિસાસો મુકી તે ઝોક ખાઇ પડી. તેણે પકડવાનો બીલકુલ પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પરંતુ શાંત પડેલી તેને જોતો જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ લાંબો વખત સુધી સ્થિર થઈ ગયો. ત્યાર પછી તે તેની પાસે બેઠો અને ધીમેથી તેને ઉંચકી પોતાના ખોળામાં લઇ તેનું માથું પોતાના ખભા સાથે ટેકવ્યું. બાળકને ઠંડું પાડવા હીંચકાવતો હોય તેમ આમથી તેમ તે તેને ઝુલવવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે થાબડતા થાબડતા તે તેના કાનમાં ગણગણવા લાગ્યો: ચાલ, ત્યારે હવે તારા દુ:ખનો અંત આવી ગયો. મેં તને તારે જોઇતો આરામ આપ્યો છે. તને ઘા કરતાં મને શું શું થયું તે તું નહિ જાણે. પણ હવે તું થાકી ગઇ છે માટે નિરાંતે આરામ કર. સવારમાં પૂર્વસ્મરણનો ભય અને બધું ભૂલી જશે. કારણ કે તારી નિદ્રા અખંડ અને અનંત બની છે. તેમાંથી તું કદી જાગશેજ નહિ, અને સઘળાં ખરાબ સ્વપ્નો સદાને માટે તેના કર્તાની સાથે નાશ પામ્યા છે. અને ફરી એક વખત અરણ્યાની પૂર્વના જેવી થઇ છે. કેવળ ફેર એટલોજ કે તે હમણાં મરેલી છે. અરે! મરવું એ બહેતર હતું અને મારા ઘાએ સઘળો ખેદ અને શરમ એકજ સપાટે ઉરાડી મુકયાં છે. અને કેવી બહાદુરીથી તેં તે ઝીલ્યો. અને છતાં તે જાણ્યું હોત કે જે ઘા સારૂ તું આનંદિત બની રહી હતી તે તારૂંજ નહિ પણ મારૂં એ મૃત્યુ લાધનાર હતો તો કદાચ તું તેથી ઘા ઝીલવામાં આચકો

ખાતે. અને બીજા સહેલા ઘાએ હું તરતજ તને અનુસરીશ. તને જે ઘા માર્યો તે એટલો બધો મુશ્કેલ હતો કે તને વાગ્યો તેનાથી સેંકડો ગણો તે મને વાગ્યો. પણ હમણાં તો આપણે આ ચંદ્રિકામાં થોડી વાર બેસી પહેલાંની માફક વાતો કરીએ. કેવળ તું મને વાર્તા નહિ કહી શકે કે રીંછ નહિ કહી શકે. જીવતાંજીવત તો તારી કાયા તેં બીજાઓને સોંપી; પણ મર્યા પછી તું હવે મારી છે અને તે મને પૂરતું છે. જાણે આજેજ મારી લગ્નની રાત્રિ. એમ ન ધારતી કે તેં તમાચો માર્યો કે ઘેલાપણામાં જેમ આવ્યું તેમ બોલી ગઇ તેનો હું ખાર રાખું છું. અને તારા જેવીના કોમળ હાથનો તમાચો ! હા ! હા ! ઉલટું મને જોવા દે, કે મને ઈજા કરવાને બદલે તને તો નથી વાગ્યું. હા ! પેલા ઋષિની વાત કહી હતી તે તને યાદ આવે છે ? અને મારા કરતાં હવે વધુ સારી રીતે કોણ જાણે છે કે ઘા ઝીલનાર કરતાં મારનારને વધારે વાગે છે ? કારણ કે જ્યારે મેં તને ઘા કર્યો ત્યારે મને ઈજા થઈ તેવી કોઈને થઈ નહિ હોય. જો કે ઘાના બદલામાં આપવાનો એ ઘા નહોતો. આહ ! તારા કટાક્ષો કે ગુસ્સાભર્યા તમાચાનું વેર મને તારા પ્રત્યે નથી; પરંતુ તારૂં સત્યાનાશ વાળનાર પેલા તારા પાપી અને કુટિલ પ્રેમી અને તેના સાથી પ્રત્યે છે.

અને એકાએક તે બરાડી ઉઠ્યો. વળી અચાનક થંભ્યો. તેને જમીન પર મુકી ઉભો થયો. કારણ કે જાણે પહેલીજ-વાર અતિરૂપ અને તેના સાથીએ કરેલી ઈજાની યાદ તરવરી આવીને ગળું રૂંધી રહી હોય તેમ તેને લાગવા માંડ્યું.

વિચાર કરતો ઉભો હતો એટલામાં અણધાર્યો તે ગુસ્સામાં ધ્રૂજવા લાગ્યો. તે બરાડી ઉઠયોઃ આહ! અતિરૂપ, યાદ આવ્યો, કટોકટીના વખતે યાદ આવ્યો. હજુ હું મરી નથી ગયો. તે બોલ્યોઃ અરણ્યાની, મને માફ કરજે! ભલે મને મૂર્ખો કહેતી. તારી વાત ખોટી નહોતી. તારૂં વેર લીધા વિનાજ હું તને અનુસરવાની અણી પર હતો. પણ હવે સમજાયું. હું જાઉં તે પહેલાં તારૂં કામ મારે કરવાનું છે. અને હવે ત્યારે હું તને ખાતરી આપું છુ કે તે સફળ અને સારી રીતે ઝડપથી પાર પડી જશે. અરણ્યાનીના ખુનીઓને બતલાવું કે તેની પાછળ વધારે લાંબા અને કઠણ હાથ મુકી ગઇ છે ત્યાર પછીજ હું મરીશ, તે પહેલા નહિ. આહા! અતિરૂપ જરાક સબુર કર! અને ત્યાર પછી તને જણાશે કે અરણ્યાની તને છેલ્લી વખત ચુમવા પોતાનો દેહ છોડી મારામાં પેઠી છે.

તે વાંકો વળ્યો અને પોતાનો હાથ અને તેનો સરખાવતો હોય તેમ તેના હાથની પાસે મુકયો અને ખડખડાટ હસી પડયો. તે પછી ધીમેથી તેને ઉંચકી લીધી અને નવવધુને જાણે હાથ પકડી લઇ જતો હોય તેમ આનંદિત બની તેને ઉંચકી ફરવા લાગ્યો. ચંદ્રિકાથી પ્રકાશિત થઇ રહેલા જંગલમાં તે ફરતો ફરતો આખરે તેના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો. તેને અંદર લઇ જઇ પાંદડાઓના બિછાના પર ધીમેથી સુવાડી. અને બંગ્રકાઇ તેના કપાળ પર એક ચુંબન કર્યું. કરતાં કરતાં તે ગણગણ્યોઃ તારા ગાંડપણમાં તું મને ચુંમવા

કહેતી હતી. અને હવે તેથી કંઇ વાંધો નહિ આવે. પહેલાં આજ ચુંબન સારૂ, પહેલીવાર અને છેલ્લીવાર ચુમવા, મારી અનેક જીંદગીઓ તારે ચરણે રાજીખુશીથી ધરી દીધી હોત. પરંતુ તારા ચુંબનો બીજાને સારૂ હતાં.

અત્યાર સુધી આત્માને શાંત પાડનાર એકાએક ખસી ગયું હોય તેમ તે ડુસ્કે ડુસ્કે રડવા લાગ્યો. વાળ વિખેરતો અને છાતી માથું કુટતો રડવા લાગ્યો: અરણ્યાની, ઓ અરણ્યાની. તેનું હૈયું પોતાની એકાકિતાથી ભયગ્રસ્ત બની ધડકી ઉઠયું હોય તેમ તેમાંથી છટકવા આમથી તેમ અસ્થિર રીતે ફરવા લાગ્યો. થોડોક વખત પછી જાણે થાકી ગયો કે રડવું કકળવું વ્યર્થ છે એમ લાગ્યું હોય તેમ તે એકાએક અટકયો અને ઝુંપડીમાં પ્રસરી રહેલી મૃત શાંતતાને અનુરૂપ શાંત જંગલમાં ખુલ્લા દ્વારમાંથી જોતો લાંબા વખત સુધી તે સ્થિર ઉભો રહ્યો.

અંતે તે ફર્યો. એક ક્ષણ અરણ્યાની તરફ જોયું. તે થંભ્યો અને આટલા વખત સુધી હૈયામાંજ દટાઇ રહેલી છૂરી એકાએક તેણે ખેંચી કાઢી. તે પાછો ફરી બહાર નીકળ્યો અને સંભાળપૂર્વક બારણું બંધ કર્યું.

એક પળ સુધી જ્યોત્સ્નામાં તે છૂરી તરફ જોતો ઉભો. પહેલા જેમ હતી તેવી રીતે તેને પાછી મુકતાં તે બબડયો: તેના પોતાના રક્તથી મિશ્ર નહિ કરૂં ત્યાં સુધી તેના હૃદયનું રક્ત ભલે પાના પર સુકાય.

૮

આ બાજુ આ રણમાં આવેલા પોતાના પાટનગરમાં અતિરૂપ, અરણ્યાનીનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન કરતો પહેલાની માફક રહેવા લાગ્યો. કરમાઇ ગયેલી રકતોત્પલની પાંદડીઓ તળાવ તળીએ દટાઇ જાય તેમ મધુરહિત બનેલા કુસુમોને ત્યજી, ભૂલી કેવળ નવનવાજ કુસુમો પર ઉન્મત્ત મક્ષિકાની જેમ પોતાનો હલ્લો ચાલુ રાખ્યો.

રોજની માફક મહાલયમાં મદિરા પી મસ્ત બની મોજ શોખમાં વખત ગાળતો પોતાના અનુચરોથી વિંટાયલો એક દિવસ તે બેઠો હતો. વિધાતાએ તેનો પણ દહાડો નક્કી કરી રાખ્યો હતો. પ્રતિહારી અચાનક આવ્યો અને બોલ્યો: મહારાજ, કોઇ બુઢ્ઢો સંન્યાસી બારણે આવી ઉભો છે અને કદાચ ગાંડો પણ હોય. કારણ કે દેવ છે એમ કહે છે. આપ કહો તેમ કરૂં.

અતિરૂપ હસતો હસતો બોલ્યો: કોઇ દેવતાજ છે તો બારણે શા માટે ખોટી થતો ઉભો છે? અને કદાચ કોણ જાણે? કારણ કે દેવતા તો નવનવા રૂપમાં આવે છે અને કોણ જાણે કયારે; અને કેવા? પણ જા અને તે યોગીને, તેના દેવત્વનું ચિન્હ કે ખાતરી આપવાનું કહે અને ત્યાર પછી જોઇ લેવાશે.

થોડોક વખત રહીને તેજ પ્રતિહારી પાછો આવ્યો અને

મહારાજને કહે કે હું યમ છું, બીજાને સારૂ નહિ પણ કેવળ તેના પોતાનાજ સારૂ. કારણ કે ઘણા વખત પહેલાં મારી ચક્ષુના તેજે મેં તેનું શરીર બાળીને ભસ્મ કર્યું. અને હવે હું જોવાને ઉત્સુક થઈ રહ્યો છું કે મેં સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે

—ભૂલશુદ્ધિ—

૯૬ મા પાનાની છેલ્લી લીટી:-

બોલ્યો: મહારાજ, સંન્યાસી તો એમ કહે છે કે જા, અને

ઉપર નીચેથી ગુંથી લીધેલી દાઢીમાં તેનો ચહેરો છુપાયલો હતો. આવતાંની સાથમાં તેની તેજોમય ચક્ષુઓ જંગલી પશુની માફક અર્ધ ભયભરી અને અર્ધ વિકાળ રીતે અતિરૂપને બારીકાઇથી નિહાળતી તેના પર ઠરી. ભયભિત બન્યો હોય તેમ તે જરા ધ્રૂજ્યો. અતિરૂપ તેને આશ્ચર્યથી દિઙ્મૂઢ બની રહ્યો, અને મશ્કરી કરતો હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો: આ દેવત્વની શંકા હોઇ શકેજ નહિ: કારણ કે તેજ મહેશ્વર ન હોય તો તે કદાચ તારી

ઉંચાઇ, તારી ભસ્મ, તારા વાળ અને ઉઘડું ઉઘડું થઇ મને ફરી બાળવા ઉત્સુક થઇ રહેલી પેલી તારા કપાલ વચ્ચે ચિતરેલી ત્રીજી આંખ જોઇ તારી અદેખાઇ કર્યા વગર નહિ રહે.

પેલો અદ્દભુત વૃદ્ધ સન્યાસી દીપડાની માફક ખડખડાટ હસી પડી બોલ્યોઃ મહારાજ, મારી આંખથી જરાએ ગભરાતા ના; કારણ કે આ વખતે હું તમને મૃગ જેવા નયનવાળી અને તેના પોતાના હૃદયના રકત કરતાંએ વધુ લાલ અધરો વાળી, તમારા જેટલીજ લાવણ્યવતી સુંદરીની ચુંબનજ્વાલામાં બાળીશ, અને તમારે સારૂ હું તે લાવ્યો છું.

અતિરૂપ બોલ્યોઃ સન્યાસી, હું સમજું છું કે તું જે સંદેશો લાવ્યો હશે તે તારે લાયકનોજ હશે. અને તે શું છે તે મને કહે. હું જાણવાને તલપાપડ થઇ રહ્યો છું.

સન્યાસી અર્થસૂચક રીતે બોલ્યોઃ ઓ કામદેવ, તમારા કરતાં વધારે સારૂ કોણ જાણે છે કે કુલીન સ્ત્રી જ્યારે સંકેત સ્થળે જવા નીકળે છે ત્યારે આખું શરીર ઢાંકી, બંગડીઓ અને નૂપુર ચાલતાં ચાલતાં ખખડે નહિ તેવી રીતે તેને બાંધી લે છે? તમારા સિવાય બીજા આગળ તેના કહેલા શબ્દો, સંબોધનો અને નામો સંભળાવા યોગ્ય નથી. આ બધા સાંભળતા કદાચ હું બોલું તો મારી મૂર્ખાઇ સારૂ પહેલી શિક્ષા તમે મનેજ કરો.

અતિરૂપ આનંદથંબીમાં ગરકાવ થતો સ્વગત બબડયોઃ મેં ધાર્યું તેમ આ કોઇ સાંકેતિક છે અને વળી તે સ્થાનને લાય-

કનો છે. તે ફર્યો અને બોલ્યોઃ ચમૂ, બધાને બહાર કાઢ. સન્યાસી ચમૂ તરફ એકાગ્ર દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. ધીમે સ્વરે તેણે અતિરૂપને કહ્યુંઃ મહારાજ, મેં સાંભળ્યું છે કે ચમૂ આપનો વિદુષક છે. તેને પાસેજ રહેવા દોઃ કારણ કે તમારી આજ્ઞાથી તમારી સંમતિ મળતાંજ બધી શરતો નક્કી કરી દઈશું.

અતિરૂપ બોલ્યોઃ ચમૂ, હું બોલાવું ત્યારે તૈયાર રહેજે. બધા બહાર ચાલ્યા ગયા બાદ તે અધીરો બની બોલી ઉઠયોઃ ઓ સન્યાસી, હવે વિલંબ વગર કામે લાગ. તને રાખનાર કોણ છે? સન્યાસી બોલ્યોઃ અરણ્યાની, અને કદાચ તું તેને ભુલી ગયો હશે પણ તે તને નથી ભુલી, પરંતુ પોતાનો દેહ છોડી મેં કહ્યું તેમ તને મોતનું ચુંબન આપવા તેણે મારામાં પ્રવેશ કર્યો છે.

અતિરૂપ દિઙ્મૂઢ બની ફાટે ડોળે તેને જોઇ રહ્યો હતો. એટલામાં પેલો સન્યાસી ચીસ પાડી તેના પર કુદ્યો અને તેને પકડી જમીન પર પટક્યો. પહાડજ પડયો હોય તેમ તેની છાતી પર ચઢી બેસી લંગોટને છેડેથી છૂરી કાઢી ખીલા પર જેમ સુથાર હથોડા મારે તેમ તેની છાતીમાં તેણે એક પછી એક ઘા કરવા માંડ્યાં.

ચીસ પાડી જાણી જોઇને બોલાવ્યા હોય એમ બહાર ઉભા રહેલા અનુચરો અંદર દોડી આવ્યા. સૌથી આગળ તેનો નાયક ચમૂ આવ્યો. તેને જોઇ તે સન્યાસી એકદમ ઉભો થઇ ગયો. તેઓ તેની તરફ જોઇ રહ્યા તો અરે! સન્યાસી

ખડખડ હસતો હતો. એકાએક તેણે બન્ને હાથ ઉંચકયા અને એક હાથે જટા તથા બીજે હાથે દાઢી પકડી ખેંચી કાઢ્યાં.

ચમૂ તેને ઓળખતાંજ સ્તબ્ધ બની જ્યાં હતો ત્યાંજ તેને જોતો ક્ષણ ભર સ્થિર થઇ ગયો. એકાએક તે તેના તરફ વળ્યો અને આંગળી ઉંચી કરી ધીમે સ્વરે ગણગણ્યો: સાંભળ! બીજી દુનીયામાંથી અરણ્યાની બોલાવે છે તે તને સંભળાય છે? તેને શોધવાને ચાલ. આપણે સાથેજ મહાપન્થે પડીશું. આટલું બોલતાંજ તે ચમૂ તરફ કુદ્યો અને વટવૃક્ષના મૂળ જેવી આંગળીઓવાળા પ્રચંડ હાથે તેનું ગળુ પકડયું.

તે પાપીનું ગળું પોતાના હાથમાં છે એમ લાગતાંજ ઝનુનનું પુર ઉછળ્યું. અરણ્યાની પ્રત્યેનો આખા જીવનભરનો અનન્ય પ્રેમ જાણે નિરાશા ઉગ્રતા અને ક્રૂર આહ્‌લાદના ઉન્માદકારી મિશ્રણના પૂરમાં પરિણમ્યો હોય અને અત્યાર સુધી તેના અને પોતાના નાશનું વેર લેવાનું ઝનુન થોભી રહ્યું હોય તે પ્રમાણે તેના આત્મામાં રાક્ષસી બળનો જુસ્સો ઉભરાઈ સઘળો તેના હાથમાંજ જમા થયો. તેનું ગળું દબાવતાં દબાવતાં તે બબડતો ગયો! હસ, નોળીયા, હવે અરણ્યાની તરફ હસ. એટલીવારમાં આજુબાજુ ઉભેલા એક જથ્થે માંખીના ટોળાંની માફક જેમ ફાવે તેમ મરણતોલ ડંખ દેવા તેના પર તૂટી પડયા અને તેના, ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. તેને તો ચમૂની માથામાંથી નીકળી પડતી આંખ સિવાય આજુબાજુ કશુંજ જણાતું નહોતું. રાજાના અનુયાયીઓએ ગમે એટલું કર્યું, છતાં ચમૂના ગળાની આજુબાજુ લોંખડની જાળી માફક દબાયેલા હાથ તેઓ છૂટા ન કરી

શક્યા. જાણે મૃત્યુ પછી પણ તેની ઇચ્છાશક્તિ કામ ન કરી રહી હોય.

આવી રીતે જેવું ભવિષ્ય એણે ભાખ્યું હતું તેવું બન્યું અને પેલા બન્ને હડહડતા શત્રુઓ હાથથાં હાથ મેળવી સાથે-જ બીજી દુનીયા તરફ સીધાવ્યા. ચમૂ અને અતિરૂપે બીજા દેહ ધારણ કર્યા. પણ બભ્રૂના આત્માએ તેના પાપના ફળ રૂપે પેલા પડેલાં ઉંટનું શરીર ધારણ કર્યું. મેં શરૂઆત કરતાં કહ્યું હતું તેમ તે ઉંટ લાંબા વખત પહેલાં આ રણમાં મરણ પામ્યું.

ઉપસંહાર.

ચન્દ્રશેખર અટક્યા. ક્ષણવાર પછી હિમસુતા ધીમેથી બોલ્યા: અફસોસ ! આવી દુઃખી મર્ત્ય સ્ત્રીઓ પાપી પ્રણયિ-ઓને હાથે અસહ્ય સંકટો અને જુલમ સહે છે તેમને સારૂ ખરેખર દયા ઉપજે છે. અને તે છતાંએ હું તો એમ ધારૂં છું કે પેલા બન્ને પાપીઓને તેમના કુકૃત્યો માટે થવી જોઈએ તેનાથી વધારે સારી શિક્ષા કરવા બદલ બભ્રૂને ઉંટના શરી-રમાં દાખલ થવાની શિક્ષા કરવા કરતાં ઉલટી માફી બક્ષવી જોઇએ કે ઇનામ આપવું જોઇએ.

વહાલભરી દૃષ્ટિએ તેના તરફ જોતાં મહેશ્વર બોલ્યા: ઓ હિમસુતા, બીજી સ્ત્રીઓની માફક તારી દયા અને કરૂણા-થીજ એનો તું વિચાર કરે છે. દુનીયાની વ્યવસ્થાનો વિચાર ન કરતાં એકાદ રડીખડી બાબતમાં બનેલા કમનસીબ બનાવે ઉદ્ભવેલી લાગણીથીજ તેને તું જુએ છે. કારણ કે બભ્રૂને જે દુઃખ ખમવું પડયું તે પૂર્વ કર્મોનો પ્રતાપ હતો અને તેના સંજોગો તું જાણતી નથી. અને વળી અરણ્યાનીએ પોતે પણ નહિં સૂચવેલા માર્ગને પોતે લેવાથી તે ગુન્હેગાર જરૂર બન્યો હતો. તેને ખબર ન હોતી કે તેના વચ્ચે પડયા વગરજ તે પાપીઓ સારૂ વધારે ભયંકર અને ક્રૂર શિક્ષા કુદરતે નિર્માણ કરી

છે. અને અરણ્યાનીનો બદલો લેવાનું કામ તેણે દૈવના હાથમાં છોડવું જોઈતું હતું. તે પોતાનું કામ બહુ સારી રીતે સમજે છે અને બધા પર તેની નજર છે. કારણ કે પાપીઓ પોતાનાજ કુકૃત્યોથી જે શિક્ષા સર્જે છે તેના જેવી બીજી કોઇ ન્યાયી, સચોટ, યોગ્ય અને ભયંકર નથી. તેમના કુકૃત્યોજ તેમને એક જન્મથી બીજે જન્મ, એક દેહથી બીજે દેહ પડછાયાની માફક તેના કુતરા જેવા હાલ કરે છે. પશ્ચાતાપની પ્રચંડ ભઠ્ઠીમાં તેમના પાપનો છેલ્લો અણુ બળીને ભસ્મ ન થાય અને યમના દેવાની છેલ્લી રકમનો હિસાબ ચુકતે થઇ છૂટી જાય નહિ ત્યાં સુધી તેમનો ઉદ્ધાર થતો નથી.

ત્યાર પછી ચંદ્રશેખરે પોતાની પ્રિયતમાને બાથમાં લઇ ખોળામાં બેસાડી અને મેઘની જેમ ઉંચે ચડી હિમાચ્છાદિત શિખર પર આવેલા પોતાના ઘર તરફ ઉડ્યા. પરંતુ પેલા ઉંટના હાડકા તો રેતીમાં જેમના તેમ પડયાંજ રહ્યાં. ચંદ્ર ઉગ્યો અને પૃથ્વીની શ્યામતામાંથી શાંત અને ફીકા હાસ્ય યુક્ત તેમને પોતાના તરફ પુનઃ પુનઃ દૃષ્ટિ ફેંકતા જોઈ તે પોતાનુંજ પ્રતિબિંબ છે એમ ભૂલવામાં પડયો હોય અને કહેતા હોય કે 'તારા કિરણોની સહાયથી અમે તારાથી વધારે સફેદ છીએ,' તેમ આકાશમાંથી આશ્ચર્યમગ્ન બની તેમને તે જોઇ રહ્યો. રાત્રિનો મંદ પ્રસવાટા

મારતો તેમના પરથી પસાર થઈ રહ્યો. પોતાના રમવાના રમકડાં —રેતીના ઢગ—તેના પર પાથરી તેમને દાટી દીધા. તેની આજુબાજુ નૃત્ય કરી તીવ્ર આક્રંદ કરતો, મૃગજળના ભોગ થઇ પડેલા સારૂ જગતના વિલાપ સમા સંગીત સાથે તે દૂર દૂર અરણ્યમાં નાઠો. અખંડ નિઃશબ્દતામાં તેનો રવ ચોપાસ પ્રસરી રહ્યો.

